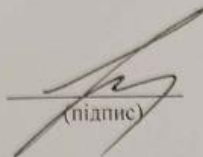

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра української мови і літератури

КЛАСИФІКАЦІЯ І ВЗАЄМОДІЯ МОВНИХ ЗНАЧЕНЬ В
УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Кваліфікаційна робота здобувача
освітнього ступеня магістр
64Ф групи факультету української та
іноземної філології
спеціальності: 014 Середня освіта
предметної спеціальності: 014.01 Українська мова і література
освітньої програми: «Українська мова і література»
Мамалиги Ганни Іванівни
Керівник: д. філол. н., доц. Колесников А. О.
Рецензент: к. філол. н., доц. Олейнікова Г. О.

Робота допущена до захисту
на засіданні кафедри української мови і літератури
протокол № 8 від «12» січня 2024 р.
Завідувач кафедри

(підпис)

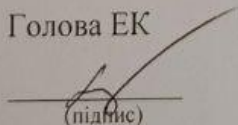
Калесніков А.О.
(прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист
на відкритому засіданні ЕК

«23» січня 2024 р.

Оцінка 98 Вруйіно
(за стобальною шкалою) (за традиційною шкалою)

Голова ЕК

(підпис)

Уманова І.Б.
(прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. МОВНЕ ЗНАЧЕННЯ В НАУКОВИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ.....	9
1.1. Проблеми значення у філософському та психологічному аспектах.....	9
1.2. Значення у лінгвосеміотиці.....	13
1.2.1. Типологія знаків у семіотиці.....	21
1.2.2. Специфіка семантики мовного знака.....	29
1.2.3. Проблеми мовного мислення і мовного значення.....	39
Висновки до розділу 1.....	47
РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМА КЛАСИФІКАЦІЇ МОВНИХ ЗНАЧЕНЬ.....	49
2.1. Проблеми типів мовних значень за рівнями мови.....	49
2.2. Диференціація лексичного і граматичного значень.....	52
2.3. Питання типології лексичної семантики.....	60
Висновки до розділу 2.....	73
РОЗДІЛ 3. МОВНА СЕМАНТИКА І ПРОБЛЕМИ ЛІНГВОДИДАКТИКИ...74	74
3.1. Ознайомлення учнів з мовним значенням на уроках української мови в ЗЗСО.....	74
3.1.1. Зміст та завдання роботи вчителя української мови в основній школі.....	74
3.1.2. Зміст та завдання роботи вчителя української мови в профільних класах.....	80
Висновки до розділу 3.....	84
ВИСНОВКИ.....	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	93

ВСТУП

Проблема мовного значення, його пізнання, розуміння, класифікації, напевно, одна із найскладніших і водночас найважливіших у мовознавчій науці, пор. праці Ф. де Сосюра [42], В. М. Русанівського [38], І. Р. Вихованця [6], М. П. Кочергана [32], К. Г. Городенської [7], А. П. Загнітка [16–22], С. В. Семчинського [40], А. О. Колесникова [26–31], А. К. Мойсеєнка [47] та ін. [19; 33; 43–46; 59]. Нею займається така галузь лінгвістики, як *семантика*, а також ономасіологія – теорія номінації, що йде від значення до позначення, семасіологія – йде від позначення до значення; але так склалося, що останні галузі сфокусувалися саме на лексичній семантиці. Складність цієї проблеми, з одного боку, має об’єктивну основу, оскільки осягнення значеннєвої сфери мови потребує від лінгвіста найвищого рівня абстрагування. Спостерігаючи над зовнішньою стороною мови, що відкрита для органів чуття людини (*слуху* – природна первинна форма вияву мови; *зору* – вторинна писемна її форма, а також так звана жестова мова (різновид письма, який дає змогу позначати слова, а також букви алфавіту певними жестами, який для обміну інформацією використовують люди з вадами слуху, вимови, так і люди без таких вад, напр., в деяких племенах австралійських аборигенів удови певний час після смерти чоловіків повинні використовувати тільки жестову мову), *дотику* – шрифт Брайля – рельєфно-крапковий шрифт для писання і читання людьми з вадами зору), спостерігач фіксує матеріальні об’єкти: звуки, фонетичні слова, фрази, літери тощо. Пізнання лише формальної сторони мови теж має результатом лінгвістичні класифікації, напр., звуків мови за фонетичними та артикуляційними характеристиками. Проте специфіка людської мови полягає в тому, що вона є *знаковою системою*, стратифікованою ієрархічно, що вона є системою категорій *відображення дійсності* (об’єктивної, суб’єктивної та суб’єктивно та колективно опосередкованої людським мисленням), останнє для *Homo sapiens* є специфічним саме завдяки мові (яка і є для людини, як істоти передусім суспільної, одним із важливих інструментів її мислення,

когнітивним процесом, реалізованим у комунікації). Тому найважливіші наукові лінгвістичні класифікації стосуються саме тих структурних її рівнів, які стосуються передання і розрізнення значеннєвої сфери. Пропорційно зі збільшенням важливості таких класифікацій зростають й труднощі та суперечности між науковцями щодо таких типологій. Навіть на фонетико-фонологічному рівні, який лінгвісти вважають «дознаковим», під час класифікації фонем вже застосовується значеннєва сфера, оскільки фонема є звуком (комплексом звукових варіантів), що розрізняє значення. Не дивно, що саме тут фахівці-фонетисти іноді починають сумніватися в існуванні самої фонемі як мовної реальності, оскільки нерідко стикаються із неймовірно широким варіюванням фонів однієї фонемі в живому мовленні. Стосовно морфологічного рівня мовної структури із основною одиницею морфемою, що має, на думку М. П. Кочергана, «напівзнаковий» характер через недостатню автономність цієї одиниці, то він вже потребує послідовного підходу до мови як семіотичної системи [32]. Наступні, переважно вищі за ієрархією одиниць, рівні (лексико-семантичний, словотвірний, синтаксичний, фразеологічний) потребують вже методичного застосування семіотичного підходу із постійним аналізом співвідношень систем форм і систем значень таких його одиниць, як слів (носіїв лексичних значень), словоформ (носіїв граматичних морфологічних значень, що реалізують їх переважно за допомогою морфем у межах парадигм: словозмінних, формотвірних, словотвірних), синтаксем (комплексних виразників лексичних і граматичних синтаксичних значень), фразем.

Як бачимо, найскладніші питання мовознавства стосуються саме класифікації і взаємодії мовних значень. І українське мовознавство тут не становить винятку. Так, в українській мові відомі і досі не розв'язані доволі гострі проблеми розрізнення лексичного і граматичного значення, класифікації в межах цих типів значень, диференціації полісемії та омонімії на лексико-семантичному рівні, а також у граматиці тощо. Загалом недостатньо врахований в описах структури української мови той очевидний

факт, що зазначені явища (омонімії, синонімії, паронімії тощо), впливають із типізації взаємозв'язку зовнішньої сторони мовних знаків із значеннєвою їх стороною, тому мають бути повною мірою бути застосовані під час опису граматики, специфіки вияву у знаках граматичних значень, а не лише лексичних, а цього досі немає. Не знайдено й досі згоди між україністами й щодо питань про кількість грамем таких базових граматичних категорій нашої мови, як число іменника, відмінок іменника, відмінок прикметника, стан дієслова тощо, оскільки розв'язання цих питань залежить від розуміння характеру граматичного значення категорій, змістового наповнення грамем, взаємозв'язку семантичної і формальної сторони мовних значень.

Актуальність дослідження, присвяченого класифікації і взаємодії мовних значень в українській мові зумовлена тим, що на новому етапі розвитку українського мовознавства відбувається утвердження, більш системне застосування підходу до мови як семіотичної системи, що за допомогою формальної сторони мовних знаків, реалізуючи комунікативну й когнітивну свої функції, відображає позамовну дійсність. Але, якщо формальна сторона мовних знаків спостережувана, то змістова їх сторона, план значення, семантичне наповнення не спостережуване явище, що має складну й багатогранну будову. Вона, самоочевидно, відображає предметний світ, що оточує людину, предмети і явища так званої об'єктивної дійсності. Але остання доступна для людського пізнання крізь призму власного суб'єктивного сенсорного досвіду і колективної його інтерпретації за допомогою мови (теж пізнаваної сенсорно) і лише через індивідуальну свідомість людини. Саме уявлення людини про «об'єктивну дійсність» і становлять семантичну сферу мови. Індивідуальні уявлення стають колективними, соціальними, сприйнятими індивідуумами як «достовірні» саме завдяки мові, яка є засобом соціальної координації процесу пізнання і подальшого обміну інформацією, яку передає формальна сторона мовних знаків. Така складність структури мовного значення, її опосередкованість мовою, й тепер утруднює його пізнання, але без визначення і класифікації

мовних значень вивчати мову, пізнавати її об'єктивну сутність неможливо. Розуміння семантики мовних знаків важливе для розв'язання багатьох складних питань лексикології та граматики (диференціації омонімії й полісемії, визначення граматичних категорій, набору грамем у складі парадигм категорій і слів, визначення нульового тощо).

Одна з дуже важливих проблем, пов'язаних із цим, – питання варіювання мовних одиниць, об'єднання варіантів в інваріанти, варіювання форм і значень чи лише форм тощо. В цьому аспекті знаходить прояв факт домінування мовного значення над формою, адже традиційно (і це той фрагмент традиції, який не викликає заперечень і сумнівів) на знакових рівнях мовної структури варіанти / одиниці мовлення ідентифікуються мовцями як один інваріант / одиниця мови за наявності спільного значення, наприклад, морфи *ніж*- (у словоформі *ніжка*), *ног*- (у словоформі *нога*), *ноз*'- (у словоформі *на нозі*), *ніг*- (у словоформі *ніг*) упізнаються мовцями (навіть пересічними) як одна морфема, адже є носіями одного й того ж значення (комплексу значень, основне з яких – 'нижня кінцівка людини'), незважаючи на те, що у формі цього знака варіювані компоненти *i/o*, *g/ж/з*' превалюють над незмінним – фонемою */н/*, але коренева морфема *ніж*-, реалізована в контексті *цей ніж різче добре*, як і морфема *ніж*, представлена в частці в контексті *сьогодні цікавіше ніж учора* ідентифіковані мовцями як інші одиниці. Отже саме значення формує знакову мовну одиницю.

Об'єктом дослідження є система і структура мовних значень в українській мові у його зв'язку із системою і структурою мовних форм, що їх виражають у мові та мовленні.

Предметом дослідження є мовне значення в системі українській мові, розглядуване у таких аспектах семіотики, як семантика, синтактика й прагматика, його зв'язок з *позамовною дійсністю* (світом речей, об'єктивною реальністю), мисленням людини (уявленнями про об'єктивну дійсність, поняттями, категоріями тощо), мовленнєвою діяльністю людини з огляду на її роль у пізнанні позамовної дійсності.

Мета праці – класифікувати мовні значення в системі української мови відповідно до семантичних, синтактичних і прагматичних проявів мови як знакової системи, до його зв'язку з об'єктивною реальністю, людським мисленням, процесом людської когніції через посередництво самої мови, встановити характер взаємодії встановлених типів мовних значень в українській мові, що залежить від взаємозв'язку значеннєвої сфери із планом вираження мовних знаків, запропонувати шляхи розв'язання низки проблем лінгводидактики, пов'язаних із поясненням понять «лексичне значення», «граматичне значення», «морфологічне значення» тощо.

Реалізація зазначеної мети передбачає виконання таких **завдань** у процесі дослідження:

- розглянути питання мовного значення у філософському аспекті;
- проаналізувати проблеми характеристики мовного значення в аспекті лінгвосеміотики;
- визначити мовне значення з погляду теорії пізнання, психолінгвістики, соціолінгвістики тощо;
- розглянути інтерпретації мовного значення як такого, що реалізується в мові і мовленні;
- проаналізувати проблеми і шляхи їх розв'язання щодо поділу мовного значення на лексичне і граматичне;
- розглянути типологію лексичних значень, визначити її сильні і слабкі сторони;
- визначити позитивні й негативні риси наявної типології граматичних значень, проаналізувати морфологічні й синтаксичні граматичні значення в українській мові;
- внести корективи в традиційну типологію мовних значень відповідно до новітніх наукових концепцій;
- визначити характер і закономірності взаємодії різних типів мовних значень в структурі української мови;

- розглянути основні проблеми української лінгводидактики, що стосуються викладання тем, пов'язаних з мовним значенням, типологією мовних значень, складного взаємозв'язку між системою значень і системою форм (системність і асистемність, пропорційність і диспропорція між формами і значеннями) у семіотичній системі української мови, запропонувати шляхи розв'язання відзначеної проблематики.

Методологія дослідження. У дослідженні реалізовано семіотичний підхід до мови, а також використані методи функційної лінгвістики (прийом аналізу від форм до значень і від значень до форм, підхід до мовної структури як явища континуального і градуального) та описовий метод із застосуванням прийомів зовнішньої та внутрішньої інтерпретації.

Теоретична значущість обраної теми полягає в тому, що в процесі її розпрацювання буде внесено корективи в наявні класифікації мовних значень, запропоновані власні типології семантичної сфери української мови, а саме на віднесеності мовних явищ до семантичної сфери й побудована теорія граматики та лексикології.

Практична значущість результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути застосовані для поліпшення процесу унормування й кодифікації української мови, викладання її в закладах освіти, для удосконалення таких прикладних галузей лінгвістичної науки, як лексикографія, правопис, описова граматика та лексикологія, лінгводидактика.

Структура роботи. Магістерське дослідження складають вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел, дві схеми, один рисунок. Обсяг її основного тексту становить 92 сторінки.

РОЗДІЛ I. МОВНЕ ЗНАЧЕННЯ В НАУКОВИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ

1.1. Проблеми значення у філософському та психологічному аспектах

Проблема мовного значення сягає таких основних філософських проблем, як питання про первинність матеріального чи ідеального (відомо, що від цього залежить поділ філософських поглядів на матеріалістичні та ідеалістичні), питання про те, чи може людина пізнавати об'єктивну дійсність, що існує незалежно від її свідомості, від її мислення, якщо така існує (залежно від розв'язання цього питання, філософи поділяються на гностиків, які стверджують, що світ пізнаваний, агностиків, які вважають, що світ непізнаваний, людина насправді не пізнає світ, а той світ, що існує в її свідомості є віртуальним, а не реальним, людина будує світ на основі чуттєвого сприйняття, а також скептиків, які вважають, що реальний світ, хоч і пізнаваний, натомість через недосконалість почуттів в процесі пізнання людина постійно вводить себе в оману, та соліпсистів, що теж, по суті, будучи агностиками, стверджують натомість реальність лише свого буття, а все решта начебто існує завдяки цьому буттю і можливості сприйняття, яке є суб'єктивним, а не об'єктивним). Зосереджені на питаннях значення зокрема такі часткові філософські науки, як гносеологія (розглядає проблематику природи пізнання, можливостей людського пізнання, відношення реальності до знання, досліджує передумови пізнання, виявляє умови його вірогідності, істинності) та епістемологія (теорія знання, його структури, будови, розвитку, функціонування).

Філософія оперує при цьому такими поняттями, як знання, пізнання, свідомість, чуття, розум, істина та ін., враховує взаємозв'язок понять, що відбивають ідеальну сторону буття: значення, смисл, сенс, сутність, зміст.

Не останньою проблемою філософії пізнання є також питання не лише про здатність людини пізнавати об'єктивний світ, а й те, який сенс в такому пізнанні, навіщо потрібне пізнання людині й людству загалом, питання про

те, чи є мислення індивідуальним чи колективним феноменом, наскільки мислення пов'язане з об'єктивним світом і відбиває його, що змушує людину і дозволяє їй вірогідно й достовірно відбивати своїм пізнанням, зокрема й науковим пізнанням, реальність.

Поширене, напр., розуміння науки як форми суспільної свідомості, спрямованої на вироблення об'єктивних знань про дійсність, пізнання її людиною, а сама наука відповідно до такого розуміння створена людством для поліпшення людського життя. Але чому тоді видатні вчені завжди незадоволені станом науки, переповненістю наукової спільноти псевдонауковцями, чому тоді нові наукові відкриття несуть людству більше негативного, аніж позитивного, чому науково-технічний прогрес не поліпшує життя людства, не зменшує кількості, смертоносності і жорстокості воєн – проявів колективного безумства? Чому інформаційні цифрові технології, безумовно покращивши якість і швидкість комунікації, стали засобом тотального стеження, маніпуляції суспільною думкою, не лише не розширивши свободу, а перетворивши людину на раба цих технологій, що постійно перебуває під пильним оком штучного інтелекту, керований ним, але при цьому думає, що вибір його вільний, він робить його самостійно і свідомо, а не внаслідок його маніпуляцій? Чому сьогодення постає не за моделлю майбутнього в письменників-фантастів оптимістичного спрямування, утопістів, а перевершує найгірші прогнози антиутопій? Можливо, знання тільки шкодять людині й людству загалом.

Деякі пояснення такому стану речей знаходимо в класиків наукової філософської думки. Напр., філософ Артур Шопенгауер гостро критикував в багатьох своїх працях наукову традицію. Зокрема, в есе «Про вченість і вчених» [58, с. 513–525] він пояснює, чому існування численних і різноманітних навчальних закладів створює уявлення, начебто людство «дуже піклується про істину і розуміння», яке насправді оманливе.

Українська народна мудрість, кодифікована на рівні фразеології, цю істину також підтверджує: менше знаєш, краще спиш; будеш багато знати –

швидко постарієш; менше знаєш, краще жити; будеш багато знати – забудеш, як тебе звати; багато знатимеш – погано спатимеш; гірка правда; правда очі коле тощо, див. [8, с. 117].

Але повернімося до проблеми здатності людини об'єктивно відображати дійсність, проблеми істинності, правдивості того, про що людина думає, і що вона говорить. Адже об'єктивна дійсність для кожного з нас – це те, що ми віримо в істинне, об'єктивне існування всього того, що сприймаємо органами чуттів (ніяких інших каналів сприйняття реальності, окрім безпосереднього чуттєвого, а також чуттєвого, але опосередкованого мовою, у людини немає), а ці органи, як і мізки в нас дещо різні, але водночас вони мають спільну рису – добре вміють нас обманювати.

Зорове сприйняття світу людиною коригується мозком, який добудовує картинку дійсності в зоні «сліпої плями», таким чином мозок обманює нас, наче ми бачимо все, але насправді не все. Переживши ковід ми всі знаємо ілюзорність смакових і нюхових відчуттів, коли їжа не пахне і не має смаку, або гірке, чи кисле, чи солоне видається солодким чи навпаки. Наші батьки ще пам'ятають часи, коли про імітацію смаків і ароматів за допомогою хімічних сполук можна було прочитати лише в науково-популярних журналах, як про щось фантастичне, але сьогодні, купуючи, скажімо виноградний сік, ми розуміємо, що це радше сік (в гіршому випадку вода) зі смаком винограду. Ілюзорність тактильних відчуттів доводиться фактом фантомних болів (як відчуття страждання внаслідок сприйняття тактильним каналом), коли, скажімо в людини немає ніг, а вони болять. Так само й зі слуховим каналом – основним шляхом пізнання людиною позамовної дійсності через мову, але тут треба розуміти, що викривлення реальності може відбуватися й у процесі опосередкування мовою колективної людини (народу, етносу) і конкретної особистості, обману з певною комунікативною метою і певній комунікативній ситуації. Помилки можуть відбуватися між людиною інформантом і людиною реципієнтом в процесі відбиття мовою дійсності за моделлю (реальна дійсність – мова (мовне значення = чи vs

форма) – уявлення мовця про об'єкт позамовної дійсності – мова як засіб передання інформації – людина реципієнт – уявлення реципієнта про об'єкт позамовної дійсності). Зрозуміло, що із збільшенням посередників «зіпсований телефон» – мова як носій об'єктивної, істинної інформації про дійсність псується ще більше. За усвідомлення такого, зрозуміло, що ніхто не гарантує, що навіть за бажання інформанта сказати правду, в реципієнта в процесі мовної комунікації виникне таке ж уявлення про об'єкт позамовної дійсності, як і в інформанта. Плюс – мова – це завжди комунікативна взаємодія, діалог, полілог, де може бути неправильно зрозумілим і питання, і відповідь.

Сумніви щодо реалістичності реальності збільшуються, коли замислитися над тим, як добре люди навчилися імітувати реальність – створювати віртуальну реальність. Лякає те, що обман назвали реальністю. Межа між цими світами дедалі стирається, складається враження, що людство хочуть перенести у віртуальну реальність.

Фізика, психологія, психіатрія, психолінгвістика, нейролінгвістика та ін. галузі науки дають безліч різноманітних прикладів фізичних, оптичних, звукових, тактильних, афективних, вербальних, функціональних ілюзій, правдоподібних фактів марення та навіть галюцинацій. Це не кажучи вже, що існують так звані «базові» чи «позитивні ілюзії» – неправдиві переконання психічно здорової людини про світ і саму себе, що допомагають захистити її від відчуття тривоги щодо можливих небезпек, витіснити із свого внутрішнього світу, забути, наче їх не було, психотравматичні переживання, неспокій – а відтак – не збожеволіти. Феномен витіснення – нестача його в окремих індивідів, скажімо, в особистостей з проявами соціальної фобії, і надлишок в інших, напр., деяких соціопатичних, гістрионічних особистостей пояснює схильність людей, що називають себе вченими, одних психотипів – до наукової, а інших – до псевдонаукової діяльності.

Отже, розгляд поняття значення у зв'язку із взаємопов'язаними (смысл, знання, пізнання, істина тощо) у філософському та психологічному аспектах,

дозволяє висновкувати, що людина загалом здатна відображати (зокрема й достовірно) у своїй свідомості явища реальної дійсності, предметного світу, але достовірність такого відображення досягається завдяки урахуванню й подоланню ілюзорності нашого чуттєвого сприйняття, що свідомо в процесі пізнання роблять лише науковці. Пересічна ж людина пізнає світ без урахування цих чинників, тому її картина світу, система уявлень, поняттєва сфера (по відношенню до мови вона ж – значеннєва сфера) формується виключно на ґрунті оманливого індивідуального сенсорного досвіду, координованого також когнітивною функцією мови в процесі її засвоєння й комунікації із соціалізованим у цій мові колективним сенсорним досвідом, який утім пізнається індивідом теж сенсорно й суб'єктивно.

1.2. Значення у лінгвосеміотиці

Семіотика як наука інтердисциплінарна та інтегруюча (а саме в такому вигляді вона мислилася Ф. де Сосюра) визначається в наукових джерелах так: «Наукова дисципліна, що вивчає спільне в будові та функціях знакових (семіотичних) систем, що зберігають і передають інформацію, будь то системи, що діють у людському суспільстві (головним чином мова, а також деякі явища культури, звичаї та обряди, кіно тощо), у природі (комунікація у світі тварин) або в самій людині (напр., зорове та слухове сприйняття предметів, логічне міркування)» [42, с. 64].

Сучасна семіотика – наука складна. Вона виникла в 20-30 роки ХХ століття під впливом ідей Ч. С. Пірса та Ф. де Сосюра, ускладнилася у зв'язку зі спробами формалізації інформації, поширенням семіотики на всі види людської діяльності, поведінку тварин. Як писав О. І. Леута у своїй статті «Проблема значення мовних одиниць у сучасній лінгвістичній парадигмі», «семіотика знаходить свої об'єкти всюди – в мові, математиці, художній літературі, в окремому творі літератури, в архітектурі, плануванні квартири, в організації сім'ї, у процесах підсвідомого, спілкуванні тварин, у житті рослин. Але скрізь її безпосереднім предметом є знакова система» [33, с.

123]. Очевидно у зв'язку з цим, що коротко викласти проблематику загальної та лінгвістичної семіотики неможливо. Детально познайомитися з цією проблематикою можна в роботах Дж. Байбі [54], Ч. У. Морріса [57], Д. Болінгера [53], Дж. Лайонза [56], Дж. Ліжки [55], А. Вежбицької [61–67] та інших. Крім того, можна використовувати і наступне видання: А. Ж. Греймас, Ж. Курте «Семіотика. Пояснювальний словник теорії мови» (1983). Надалі ж нас цікавитиме лише семіотичний підхід до мови як знакової системи.

Семіотику (семіологію) Ф. де Сосюр уявляв як науку, що пояснює природу мови, її суть. Він писав: «Хто хоче виявити справжню природу мови, повинен перш за все звернути увагу на те, що в ній багато спільного з іншими системами того ж порядку...» [42, с. 12]. А «мова є системою знаків ..., а отже, її можна порівняти із писемністю, з абеткою для глухонімих, з символічними обрядами, з формами чемності, з військовими сигналами тощо» [42, с. 54]. Мова – «лише найважливіша із цих систем», тому «можна уявити науку, що вивчає життя знаків у житті суспільства», тобто семіотику (семіологію). Але «лінгвістика – лише частина цієї загальної науки» [42, с. 54]

Саме Ф. де Сосюр послідовно підходив до мови як до знакового за природою утворення, вважаючи це важливим для лінгвістики. Слід згадати його думку з доповіді про У. Д. Уітні: «будь-яка мова складається з певної кількості об'єктів зовнішнього порядку, які людина використовує як знаки... До тих пір, поки ця істина не викладатиметься на першій же сторінці загальних праць з лінгвістики, ця наука не матиме міцної основи» [42, 65]. Ф. де Сосюр надовго встановив для розгляду мови нову систему координат – знакові утворення, але мимоволі у констатації, що у мові немає нічого крім протиставлень, визначив також семіотику через один аспект – синтактику, що визначається як відношення між знаками.

Але за часом раніше, ніж Ф. де Сосюр, дав розгорнуте визначення мови як знакового явища, дав типологію знаків, встановив три рівні семіотичного

членування (аспекти) все ж таки Ч. С. Пірс – американський філософ, роботи якого стали відомі широким колам вчених лише у 30-ті роки. Ч. С. Пірс писав: «Знак є деяке А, що позначає деякий факт або об'єкт В для деякої інтерпретаційної думки С» [55, с. 34]. Ч. С. Пірс першим представив семантичний трикутник, який тепер частіше називають трикутником Річардса-Огдена.

Із розвитком лінгвосеміотики виявила, що вона має в усвідомленні мови системою знаків глибокі часові зв'язки – від Аристотеля до О. О. Потебні, К. Бюлера, І. О. Бодуена де Куртене, В. М. Русанівського та ін. Безперечно, що витoki семіотичного розгляду мови сягають давнини, а від давнини йдуть до виникнення самої науки про знаки, де лінгвістика за визначенням Ф. де Сосюра, є «наріжним каменем». І це ще раз побічно підтверджує істинність семіотичного трактування мови, істинність теоретичного усвідомлення його знакової природи. Так, ще Аристотель зазначав, що «мовні вирази суть знаки для душевних переживань, а письмо – знак перших». В. фон Гумбольдт говорив про мову як специфічну міру страхування для того, щоб робота попередніх століть все менше і менше втрачалася для століть наступних. Для О. О. Потебні знак є представником предмета у світі думок; це необхідна заміна відповідного образу чи поняття. Він писав: «Звук у слові є засіб об'єктивувати думку, ставити і утримувати її перед собою, як предмет, що підлягає дії наступної думки». В. М. Русанівський з визнання мови знаковим утворенням (а тут він йшов за І. О. Бодуеном де Куртене) виводив «основний закон мови» – закон відповідності світу слів світу думок [40, с. 121].

Визнання знаковості мови використовувалося й у тому, щоб пояснити її первинний, звуковий, матеріальний характер. Так, ще О. О. Потебня у праці «Думка і мова» писав: «Звук є засобом висловлювання думки дуже зручним, але не необхідним. Незручність міміки як засобу повідомлення думки, за Ломоносовим, полягає лише в тому, що рухами не можна говорити без світла» [40, с. 122]. Те саме говорив Д. Вітні в книзі "Життя і зростання

мови", що вийшла у світ у 1875 році. А в 1895 році цю думку солідаризуючись переказує Ф. де Сосюр: «В одній зі своїх книг Вітні пише, що люди скористалися голосом, щоб висловлювати свої думки за допомогою знаків; однаково вони могли б скористатися жестами або чимось іншим, але їм здалося зручнішим скористатися голосом» [42, с. 201]. І ця «зручність» легко доводиться в типології тих знаків, які використовує людина.

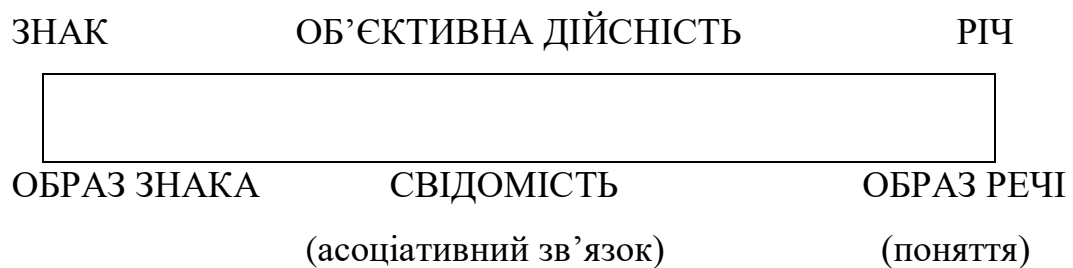
В основі семіотики лежить антропоцентризм. Ч. У. Морріс у книзі «Підстави теорії знаків» писав: «Люди – це вищі з живих істот, які використовують знаки. Людська цивілізація неможлива без знаків і знакових систем, людський розум невіддільний від функціонування знаків – а можливо, і взагалі інтелект слід ототожнити саме з функціонуванням знаків». А Е. Касірер називав людину «символічною твариною» (замість «розумної тварини») [55, с. 45].

І все ж, незважаючи на те, що усвідомлення семіотичної сутності мови має давню історію, дискусійного в семіотиці достатньо. Не вирішив проблем тут (а тільки ускладнив) перший Міжнародний конгрес з семіотики, що пройшов у 1974 році в Мілані. Дискусійним залишається саме визначення знака, оскільки у ньому прагнуть врахувати у всій повноті складний характер означуваного. Можна погодитися з думкою дослідників, згідно з якою, наука прийшла в результаті до такого стану, що «тільки обиватель продовжує розуміти, що таке знак, а фахівці вже давно втратили точне та одноманітне поняття знака, внаслідок чого виникають суперечки у тих галузях науки, які раніше здавалися самоочевидними».

Визначення знака певною мірою суперечливі через їхню односторонність у відображенні об'єктивної складності знакової ситуації. Так, Ф. де Сосюр уважав, що знак – це психічна сутність, що знак двосторонній. У представників Празького лінгвістичного гуртка у визначенні знака представлено інше позначення знакової ситуації. «Під знаком праяка школа розуміє мовний корелят позамовної дійсності, без якої він не має ні сенсу, ні права на існування», – писав Б. Трнка [42]. Слід згадати у зв'язку з

цим семантичний трикутник Ч. С. Пірса. Ймовірно, якщо прагнути компактності визначення, можна вибрати таке: «Знак – це щось сприймане, що здатне інформувати сприймаючого як про себе самого, так і про щось інше, що знаходиться за межами самого знака» [55, с. 32].

А при побудові семантичних схем трикутником важко обійтися: тут потрібен чотирикутник або ще складніша геометрична фігура, що фіксує синтактику та прагматику знаків. Можливий, наприклад, чотирикутник, який доповнює трикутник Ч. С. Пірса та враховує ідеальне буття знака, образ знака.

Верхня грань відображає матеріальний світ, а нижня – світ внутрішній, відбитий у визначенні знака Ф. де Сосюром.

Дж. Лайонз спробував дати вичерпне визначення знака, але не врахував все ж таки адресата знака та його системних властивостей. Визначення, що відображає 14 характеристик знака, звучить так: «Знак речі є 1) відображувально- 2) смислова і 3) контекстуально- 4) демонстраційна 5) функція 6) речі (або дійсності взагалі), представлена як 7) суб'єктивно заломлений 8) гранично узагальнений і 9) обернено-відображальний 10) інваріант 11) плинно-варіативних 12) показів 13) предметної 14) інформації» [56].

Ч. У. Морріс у розгляді знакових систем назвав три семіотичні рівні: синтактику, семантику та прагматику.

Семантика у найзагальнішому вигляді визначається як відношення між знаком (або говорять іноді «знаконосієм», якщо знак визначають як

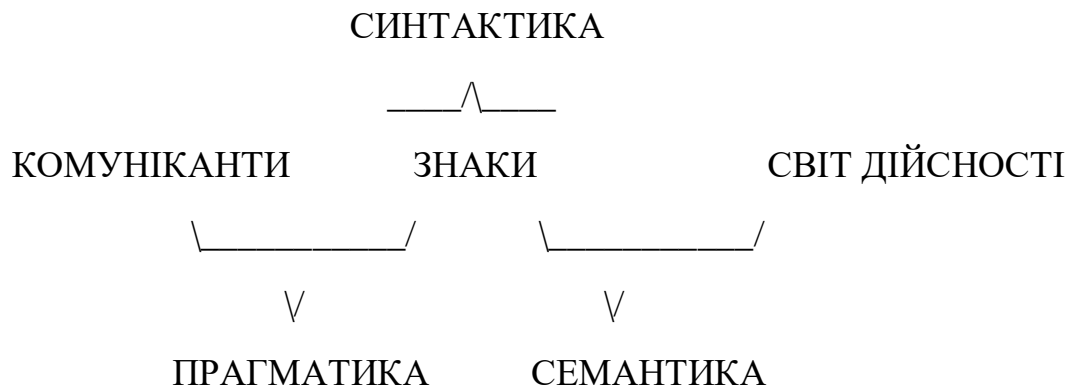
білатеральне, матеріально-ідеальне явище), предметом позначення та поняттям про предмет. У визначенні, у встановленні різновидів мовної семантики немає єдності, але видаються тут вдалимими такі, наприклад, визначення: мовна семантика – це "константи свідомості, закріплені суспільною практикою за певними звуковими комплексами» [55, с. 76]; семантика – це «соціально кодифіковані елементи досвіду» [55, с. 77]; це «результат семіотичного перетворення» [55, с. 80] тощо.

Синтактика, якій у структурній лінгвістиці приділяється особлива увага, визначається як «вивчення синтаксичних відношень знаків незалежно від їхнього відношення до об'єктів або інтерпретаторів» (Ч. У. Морріс). Ця галузь лінгвосеміотики розроблена в структурному мовознавстві краще за інших. Досить згадати у зв'язку з цим дескриптивізм, лінгвістику безпосередніх складників, сучасні погляди на мовну структуру.

Прагматика – це відношення між знаками та тим, хто їх використовує. Ч. У. Морріс в «Підставах теорії знака» писав: «Достатньою характеристикою прагматики була б вказівка на те, що вона має справу з біотичними аспектами семіозису, інакше кажучи, з усіма психологічними, біологічними та соціологічними явищами, які спостерігаються при функціонуванні знаків». Прагматика, як і вся семіотика, інтердисциплінарна галузь знань. Лінгвістична прагматика не має ще чітких меж: до неї включаються дослідження питань, пов'язаних із мовцем (адресантом), адресатом, їх взаємодія в комунікації, із ситуацією спілкування, стратегією спілкування, видами лексики та ін. одиниць мови, безпосередньо пов'язаних із спілкуванням (дейктичні елементи, наприклад, займенники, імперативи, словесні етикетні форми та ін.).

Схематично співвідношення розділів семантики, синтактики та прагматики можна представити таким чином (див. схему 1.).

Схема 1.

В сучасній лінгвістичній енциклопедії об'єкт прагматики визначається в такий спосіб. У зв'язку з адресантом мови (мовцем, суб'єктом) у прагматиці розглядаються: 1) мовна тактика та типи мовної поведінки; 2) явні та приховані цілі висловлювання (питання, повідомлення інформації, прохання, наказ, порада, обіцянка, вітання, скарга, вибачення та ін.); 3) максими ведення розмови (конверсаційні максими Грайса), тобто правила розмови, підпорядковані принципу співробітництва, який рекомендує будувати мовне спілкування відповідно до прийнятої мети та напряду розмови (мовленнєвою тактикою); 4) настанова мовця, тобто практична (і часто прихована) спрямованість висловлювання: непрямі смисли висловлювання, натяки, алегорії, натяки тощо; 5) референція мовця, тобто віднесення мовних виразів до предметів дійсності, зумовлене наміром того, хто говорить; 6) прагматична пресупозиція (припущення): оцінка мовцем загального фонду знань, конкретної поінформованості, інтересів, думок і поглядів, психологічного стану, особливостей характеру та здатності розуміння адресата; 7) ставлення мовця до того, що він повідомляє: оцінка ним висловлювання – його істинності чи хибності; іронічність, неоднозначність та ін.; організація висловлювання відповідно до того, чому в повідомленні надається особливе значення; введення у фокус інтересу однієї з тих осіб, про які мовець повідомляє тощо [39].

Стосовно адресата мовлення у прагматиці вивчаються: 1) інтерпретація мовлення, куди включаються правила виведення непрямих і прихованих

сміслів із значення висловлювання; 2) вплив висловлювання на адресата: розширення поінформованості адресата; зміни в емоційному стані, поглядах та оцінках адресата; вплив на вчинювані ним дії; естетичний ефект висловлювання та ін.; 3) типи мовленнєвого реагування на висловлювання (наприклад, способи ухилення від відповіді на питання).

У зв'язку з ситуацією спілкування розглядаються: 1) інтерпретація дейктичних знаків ("цей", "той", "я", "ти", "там", "тут" тощо) та індексальних компонентів у значенні слів; 2) вплив мовної ситуації на тематику та форми комунікації.

Аналізуючи відносини між учасниками комунікації, прагматика вивчає: 1) форми мовного спілкування – асертиви (твердження, повідомлення, поінформування, констатації, нагадування, визнання тощо), директиви (накази, прохання, вимоги, заборони, дозволи, поради, рекомендації тощо), комісиви (зобов'язання, обіцянки, запевнення, гарантії, парі, клятви, згоди, відмови, погрози та ін.), декларативи (відкриття або закриття зборів, судовий вирок, вінчання та реєстрація шлюбу, посвята у члени якогось товариства, називання ім'ям (власною назвою), призначення на посаду тощо) та експресиви (подяки, вибачення, привітання, вітання, співчуття, похвала, скарги тощо); 2) соціально-етикетну сторону мовлення (форми звернення, стиль спілкування) та 3) співвідношення між учасниками комунікації у певних мовленнєвих актах.

Прагматика має багато точок перетину з паралінгвістикою, риторикою та іншими науками та багато дає у дослідженні широкого функціонування мови. Наприклад, вона змушує бачити в українській мові ті відмінності в займеннику "ти", який можна назвати "ТИ родинне", "ТИ дитяче", "ТИ близьке", "ТИ старше", "ТИ хамське", "ТИ панібратське", "ТИ позадіалогове" і т.д. Урахування даних лінгвістичної прагматики – необхідна умова для навчання нерідній, іноземній мові.

Ч. У. Морріс, який наполягав на поділі синтактики, прагматики та семантики, в той же час підкреслював їх взаємозв'язок у межах загального –

семіотики: «Оскільки в наш час спостерігається тенденція до спеціалізованих досліджень з синтактики, семантики та прагматики, необхідно рішуче підкреслити взаємозв'язок цих наук у межах семіотики. І справді, семіотика, будучи ширшою наукою, ніж ці дисципліни, вивчає головним чином їх взаємозв'язки і тим самим семіозис загалом – чим жодна з цих дисциплін окремо не займається» [55, с. 81]. Як можна судити з цього висловлювання Ч. Морріса, основою будь-якої мови є семіозис, означування, зрозуміти яке неможливо без розгляду типів знаків, чим займаються і синтактика, і прагматика, і семантика.

1.2.1. Типологія знаків у семіотиці

У мові, у її функціонуванні все значуще, отже, – знакове. Можна взяти, наприклад, випадок із омореферентним вживанням суто дейктичних знаків "ти" (інтимне), "ви" (офіційне). Таким чином, прагматичне значення – це теж значення знака, це ті ж «константи свідомості, закріплені соціальною практикою за певними звуковими комплексами» [39, с. 64]. Специфіку мовних знаків усередині системи, сутність мови як знакової системи має виявити типологія знаків. Саме цим шляхом йшли і Ч. С. Пірс, і Ф. де Сосюр, і Р. О. Якобсон.

Отже, типологія знаків має виявити: 1) природу, сутність мови та відмінність мовного знака від інших знаків, використовуваних людиною; 2) види мовних знаків. У будь-якій класифікації важлива підстава. У типології знаків такою підставою спочатку було встановлення подібності між означуваним і означуючим, їхня специфіка зв'язку.

Ч. С. Пірс у семіотичній класифікації підкреслював відносність ієрархії класів знаків. У нього, як зазначав Р. Якобсон, «в основі поділу знаків на іконічні знаки, індекси та символи лежить не наявність або відсутність подібності або суміжності між означуваним і позначуючим, так само як і не виключно фактичний або виключно умовний, звичний характер зв'язку між двома складовими, а лише переважання одного із цих чинників над

іншими» []. Причому, за Ч. С. Пірсом, «найдосконаліші із знаків» – це ті, у яких іконічні, індексальні та символічні ознаки "змішані по можливості в рівних співвідношеннях» [55, с. 81].

Ф. де Сосюр поділяв знаки з урахуванням подібності і відмінності означуваного і означуючого, назвавши два типи знаків: символи, мають «рудимент колишнього природного зв'язку між означуваним і позначуючим», і умовні знаки. За Ф. де Сосюром, «цілком довільні знаки найбільш придатні для забезпечення оптимального семіотичного процесу» [42, с. 122].

Ч. У. Морріс спочатку говорив про три типи знаків, пов'язавши типологію з аспектами семіотики; тобто він говорив про знаки семантики, синтактики та прагматики. Пізніше, оскільки семіотика, як і передбачав Ф. де Сосюр, продовжувала пошуки своїх меж, уявлення про типи знаків в нього ускладнюється. У книзі «Значення та означення» (1964 р.) «семіозис (або знаковий процес) розглядається як п'ятичленне відношення – V, W, X, Y, Z, – в якому V викликає у W схильність до певної реакції (X) на певний вид об'єкта (Y) (який, як наслідок, не діє як стимул) за певних умов (Z). У випадках, де існує це відношення, V є знаком, W – інтерпретатором, X – інтерпретантом, Y – значенням, а Z – контекстом, у якому трапляється знак». Компоненти семіозису, випадки застосування знаків покладено у Ч.У.Морріса в основу типології, в якій виділяються знаки 1) інформативні, 2) оцінні, 3) спонукальні та 4) системні (формативні). Причому «для виконання тих чи інших функцій не обов'язково добираються знаки з певними типами сигніфікації, але, в цілому, десигнативні знаки, як правило, вживаються інформативно, оцінні знаки – оцінно, спонукальні знаки – спонукально, а формативні знаки – системно» [42, с. 124].

У австрійського філософа, психолога та лінгвіста К. Бюлера у книзі "Теорія мови" називалися такі типи знаків: 1) знаки репрезентативні, символи; 2) симптоми, що виконують функції вираження стану мовця (у мові це насамперед вигуки "ах", "ох"); 3) апелятиви, що виконують апелятивну

функцію, зокрема, заклики, імперативи, окрики ("стій!", "вогонь!", "плі!", "Гей!" тощо).

Л. Єльмслєв, а поділяючи його думки й С. В. Семчинський [40], називали всього два типи знаків: 1) символи та 2) фігури або знаки-діакритики (розрізнявачі).

Як бачимо, практично всі сходяться щодо виділення знаків інформативного характеру, по-різному розглядаючи їх структуру: частина дослідників вважають їх фактором білатеральним, інші ж говорять про матерії, співвіднесеної практикою вживання знаків зі значенням. У зв'язку із відмінностями типів знаків семіотика розрізняє значення: когнітивне, прагматичне та структурне (значущості, за Ф. де Сосюром [42]).

У міркуваннях лінгвістів і філософів радянської доби переважало розуміння мовного знака як матеріально-ідеальної єдності, що відображалось і в семіотичних класифікаціях. Наприклад, у книзі «Загальне мовознавство» (1988) дається цілком придатне визначення знака: «Основною онтологічною рисою будь-якого знака є функція представлення, заміщення ним іншого предмета» [40, с. 176]. А далі повідомляється класифікація знаків, де мовні знаки без жодних підстав протиставлені у загальному вигляді всім іншим знакам: «До знаків у широкому значенні слова можуть бути віднесені ознаки, сигнали, симптоми, умовні знаки та власне знаки (мовні знаки)» [40, с. 177].

У навчальному посібнику М. П. Кочергана «Загальне мовознавство» знак у широкому розумінні поєднує: 1) ознаки та 2) умовні знаки. Умовні знаки на основі відмінності у структурі поділяються на сигнали, символи, мовні знаки та субститути. Все зрештою пов'язане з розумінням значення знака: 1) сигнал односторонній, його значення "знаходиться поза знаком" (заводський гудок – це чистий сигнал); 2) символ двосторонній, але його значення наочне, образне (наприклад, ваги як символ правосуддя); 3) мовний знак двосторонній як матеріально-ідеальна єдність; 4) субститути виділяються по відношенню до трьох видів первинних знаків [32].

Подібну класифікацію можна знайти і в навчальному посібнику С. В. Семчинського «Загальне мовознавство» [40], у статті Дж. Болінджера [53], в сучасному енциклопедичному словнику [39]. Так, С. В. Семчинський називає 4 типи знаків: знаки-ознаки (дим – ознака пожежі); знаки-сигнали (вони конвенційні, наприклад, дим – сигнал про наближення ворога в козаків); знаки-символи (їх зв'язок мотивований) та мовні знаки [40]. Дж. Болінджер називав: симптоми та ознаки (дим – ознака багаття, кашель – ознака застуди), іконічні знаки (копії, зображення, відбитки), символічні знаки (герби, емблеми) та умовні знаки, власне знаки [53].

Зрозуміло, що при такому підході спочатку заявляється, що мова, якщо і є знаковою системою, це особлива знакова система в силу властивої мовним знакам матеріально-ідеальної двосторонності. Основою визнання мови матеріально-ідеальним явищем послужила помилкова точка зору матеріалістичної філософії радянської доби на співвідношення мови та мислення як на нерозривну діалектичну єдність. У зв'язку із цим тривалий час радянська лінгвістика розглядала семіотичну теорію мови як вияв буржуазної ідеології. Семіотичну концепцію критикували в цьому плані і лінгвісти, і філософи (див., наприклад: Traugott E. Meaning-change in the development of grammatical markers). І лише згодом (у середині 60 – на початку 70-х років) з'являються публікації, де доводиться об'єктивність семіотичної концепції мови із посиланням на авторитетну думку, відповідно до якої: «Слово для людини є такий само реальний подразник, як й інші, спільні в неї із тваринами» [38, с. 34]. З публікацій цієї хвили особливо слід виділити брошуру «Мова як система знаків» (1966) та книгу «Семіотика та її основні проблеми» (1968).

Ч. С. Пірс, який був ініціатором проведення семінарів із семіотики, у брошурі писав, що «в науково-лінгвістичному відношенні семіотична концепція представляється плідною принаймні для наступних аспектів розгляду мови: соціальна природа мови, визначення елементів мови на

єдиній теоретичній базі, визначення функцій мови, проблема лінгвістичної семантики і, нарешті, проблема методів дослідження мови» [55, с. 65].

Семіотичний розгляд проблеми значення доводить правильність думок багатьох лінгвістів про те, що значення – це факт свідомості. Причому значення – це явище ширше, ніж знак. Ще О. О. Потебня вважав: «За допомогою слова не можна передати іншому свої думки, а можна тільки пробудити в ньому його власну» [40, с. 154]. І в наш час *проблема значення мовного знака, знака взагалі вирішується з урахуванням реальної односторонності знака при наголошенні на тому, що поняття знака похідне від значення*. Але значення – це завжди інформація в живих системах, що мають свідомість. Так, Дж. Лайонз писав: «Вислів «люди обмінюються думками» абсурдно розуміти буквально... За допомогою слів ми не передаємо, а викликаємо аналогічні думки у голові того, хто сприймає». Подібне зауваження знаходимо і в І. Р. Вихованця в книзі «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» (1988): «Точніше те уявлення, що знаки не несуть і не передають значення (це метафора) від однієї людини до іншої, а індукують тотожні або подібні значення, порушують аналогічні інформаційні процеси у двох свідомостях» [7, с. 56].

Знак, зрозуміло, односторонній. Але тільки той шматочок матерії, який співвіднесений нашою свідомістю з іншою матерією, буде знаком. Саме тому в типології знаків відокремлювати власне знаки, мовні знаки від інших знаків неправомірно.

Як же будувати типологію, крім типології за компонентами семіозису, яка в результаті вже дала лінгвосеміотиці можливість говорити про види знаків з когнітивним і прагматичним значеннями, про структурно значущі знаки?

По-перше, потрібна типологія самих знакових систем. Ще Ф. де Сосюр, сказавши про мову як знакову систему, підкреслив, що мова – «тільки найважливіша з цих систем». Сучасна типологія знакових систем бачить серед них такі види відносин, як: 1) відношення породження, що має місце

між двома співіснуючими в часі різними, а й однотипними системами, з яких одна будується на основі першої (так, звукова мова породжує письмо; письмо породжує стенографію тощо); 2) відношення інтерпретування, при якому одна система використовується для інтерпретації іншої (тут природна мова є універсальним засобом інтерпретації всіх інших знакових систем, що використовуються людиною); 3) відношення гомології (спільності, взаємності), кореляції між частинами двох знакових систем (наприклад, системи жестів, міміки знаходяться у відношенні кореляції з мовною знаковою системою – відмінності рухів головою при запереченні та згоді в українців і болгар, рахунок на пальцях в українців і англійців тощо).

Таке вивчення знакових систем дозволило розділити всі використовувані людиною засоби спілкування на: 1) лінгвістичні та 2) екстралінгвістичні, серед яких є два підкласи: а) біологічно вроджені та б) вторинні знакові системи. Все, таким чином, підтверджує тезу про те, що мова є найважливішою із знакових систем, що використовуються людством.

По-друге, типологія знаків має, мабуть, обмежуватися лише розглядом компонентів семіозису. Так, Е. Бенвеніст вважав, що будь-яка семіотична система та її знак характеризується: 1) операторним способом, тобто способом, за допомогою якого система впливає на комуніканта (зір, слух, тактильні відчуття); 2) сферою впливу, тобто галуззю, в якій система є дієвою, обов'язковою, де вона визнається і через це має впливати на поведінку (для дорожніх знаків, наприклад, такою галуззю є пересування транспортних засобів на дорогах, для мови – вся сукупність видів діяльності людини); 3) природою знака; 4) кількістю знаків; 5) типом функціонування.

Отже, що бере пояснювальна лінгвістика з широкої типології знаків?

Знаки розпадаються на класи за природою рецептора, за фізичною природою, за механізмом їх побудови (створення).

За цими підставами розрізняються знаки предметні та процесуальні, знаки слухові, зорові, дотикові та нюхові тощо. Зрозуміло, що це враховується в лінгвістиці. Так, слід згадати, що Дуайт Вітні говорив, що

людям здалося зручнішим скористатися голосом, щоб висловлювати свої думки у вигляді знаків. Можна навести тут і думку О. О. Потебні: «Звук є засобом вираження думки дуже зручним, але не необхідним. Незручність міміки як засобу повідомлення думки тільки в тому, що рухами не можна говорити без світла» [32, с. 201].

У поясненні причин появи письма лінгвістика виходить з того, що літера як знак накреслювальний (предметний) і зоровий довговічніший за звук, що будує знаки процесуальні та обмежені в часі та просторі. Отже, письмо, яке стало необхідністю на певному етапі розвитку людства, удосконалює виконання мовою таких соціальних функцій комунікативної системи, як функція спілкування та функція акумуляції та генералізації людського досвіду.

Виділяються типи знаків, різних за такою функцією, як контактне та неконтактне спілкування. Мімічні знаки, жести – це знаки контактного спілкування комунікантів; дорожній знак – неконтактне спілкування. Слово, що звучить – це той знак, який зазвичай використовується для контактного спілкування (за винятком застосування сучасних технічних засобів звукопередачі та звукозапису), а написане слово – знак неконтактного спілкування. Мова в первинній звуковій матеріальній формі виникла у контактному спілкуванні як засіб регуляції поведінки людей у процесі колективної трудової діяльності.

Знаки класифікуються на основі подібності та відмінності означуючого і означуваного. За цією ознакою знаки можна розділити на 1) імітативні, 2) образотворчі, 3) символічні та 4) умовні. Імітативні знаки вказують на відтворюваний ними об'єкт: відтворюючи його, вказують на нього (можна наслідувати співи солов'я, кукурікання півня). Крайній ступінь імітації дає нам образотворчий знак, прикладом якого можуть бути малюнки піктографічного письма, малюнки-вивіски на магазинах. Очевидно, що імітативні та образотворчі знаки – це знаки, які мало придатні для комунікації, оскільки вони вимагають специфічних індивідуальних

здібностей від творця, багато часу для створення. Найбільш зручним засобом кодування інформації є умовні знаки, прикладами яких можуть бути більшість мовних знаків, ієрогліфи, графеми фонетичного письма тощо. Знаки-символи – відносно рідкісний засіб кодування інформації. Як зазначав Ф. де Сосюр, символ характеризується «рудиментом колишнього природного зв'язку між означуваним і позначаючим». Рудиментність, звичайно, тут не обов'язкова, але якийсь природний зв'язок знака та його значення наявний. Із символізмом знаків у мовній системі лінгвістика стикається у фактах табування, евфемізації та дисфемізації. Символ, як і знак умовний, – є конвенціональним, тобто у символіку знака комунікант має бути введений. Прикладами поширених символів можуть бути: зображення орла на гербі – символ оновлення, воскресіння; зображення сови – символ демонічного, царства мороку; павич – символ аморальності; квітка каштана – символ чистоти та цнотливості тощо. Сама оливкова гілка та її зображення символізують мир. Часто символами є самі предмети: кільце – символ вічності, безперервного життя; ваги – символ справедливості та рівності перед законом тощо. І ще один приклад конвенційності символу. На картині Джованні Батіста Тьєполі, що зображує Мадонну з немовлям, Христос-немовля тримає в лівій руці щоглика. Зображення тут щогла має важливий знаковий зміст, оскільки щогол у середньовічному живописі і взагалі тривалий час у європейській культурі був символом горя та страждання. І в цій композиції його зображення символізує прийдешні страждання Христа.

Знаки поділяються за їхньою структурою на знаки прості та складні, а стосовно системи – на одиничні та такі, що входять до системи. До цього виду типології ми ще повернемося, коли розглядатимемо такі властивості мовних знаків, як довільність і мотивованість.

Знаки поділяються і за типом денотата, референта на 1) знаки з очевидними референтами і 2) знаки, референти яких очевидності не мають. Так, референти іменників "стіл", "дерево" і "шторм", "вітер" – різні. Саме ця відмінність часто помилково приймається за абстрактність, як лексико-

граматичну віднесеність слів "шторм", "вітер", а лексико-граматичний розряд абстрактних іменників по суті – граматичне явище, що позначається на відсутності протиставлень за категорією числа.

Можна перерахувати знаки, референти яких реальні ("стіл", "вода"), та знаки, референти яких взяті з міфології ("відьма", "лісовик") або з пройдених етапів розвитку науки ("флогістон", "теплець").

Ще одна відмінність денотатів (референтів), специфічна для мовної знакової системи, відображена в таких лінгвістичних поняттях, як авто- та синсемантичність слів. Пор., наприклад, відмінності семантики слів "стіл", "красивий" і "він", "цей", де в першому випадку слова автосемантичні – мають референт у світі дійсності, а в другому – слова синсемантичні, оскільки референтом спочатку є слово, а через слово, що заміщує, – предмет дійсності.

Очевидно, спираючись на широку типологію знаків, лінгвістика може стати наукою не лише класифікаційною, а й пояснювальною.

1.2.2. Специфіка семантики мовного знака

Лінгвосеміотика ще не реалізувала своїх можливостей у каузальному розгляді властивостей мовного знака.

Виходячи із зіставлення мовної знакової системи «з іншими системами того ж порядку» (Ф. де Сосюр) [42], слід визнати, що всім знакам, що входять до системи, властиві такі характеристики, як умовність і мимовільність, а головною відмінністю мовного знака служить властивість мотивованості.

Перший з показників – умовність зв'язку означуваного і позначуючого – визнається власне всіма дослідниками. При цьому проблема означуваного мовного знака і його будови фактично не впливає на визнання в сучасній лінгвістиці умовності зв'язку означуваного і означуючого. Проте безперечно, що у кожному варіанті знакової теорії тут необхідні уточнення. Так, Е. Бенвеніст уточнив, що при сосюрівському розумінні двосторонності

мовного знака як комбінації поняття та акустичного образу сфера умовного "виноситься за межі мовного знака", оскільки "довільність існує лише по відношенню до явища або об'єкта матеріального світу і не є фактором у внутрішньому облаштуванні знака". Умовність, випадковість виявляються, таким чином, "у найменуванні як звуковому символі реальності" [42, с. 93–95].

На сучасному етапі розвитку лінгвістики представляється теоретично більш виправданою і такою, що має більшу пояснювальну силу у вирішенні проблем зв'язку мови та мислення, концепція односторонності мовного знака. Відповідно до цієї концепції, як зазначала Дж. Байбі, «ідеальна сторона мовної одиниці, будучи образом тих предметів об'єктивної дійсності, з якими вона співвідноситься, на відміну від її матеріальної сторони, не є довільною, а отже, знаковою за своєю природою» [42, с. 22]. Ці онтологічні відмінності двох сторін мовної одиниці зумовлені тим, що значення, будучи категорією мислення, продуктом мозку, пов'язане з дійсністю відношенням відбиття, а мовний знак, що є елементом вторинної матеріальної системи, – відношенням відображення, в якому завжди великою є частка умовності, конвенційності.

Принцип умовності характеризує як одиночні знаки, так і такі, що входять у систему. Умовністю мовного знака пояснюється багато явищ як у розвитку самої конкретної мови, так і у розвитку культури. Саме внаслідок умовності мовного знака мова до певного часу "терпить" такі явища, як лексична асемія та псевдосемія: "флогістон", "теплець", "край землі", "світовий дух", "відьма" тощо. Цим же принципом пояснюються і факти лексичної омореферентності (синонімії), омонімії та полісемії. У граматиці умовність мовного знака проявляється у принциповій можливості для словоформи як складного знака мати у своєму складі як "порожні", так і нульові і синкретичні формальні показники. Наслідком умовності буде й перенесення найменувань, і різного типу вирівнювання словотворчих парадигм. До явищ останнього роду відноситься, наприклад, перехід у

німецькій мові міжнародного слова "Aerodrom" на задній план і заміна його словом "Flugplatz" у зв'язку з наявністю в мові словотворчого ряду: "fliegen", "Flieger", "Flugzeug", "Flughafen". З огляду на умовність зв'язку означуваного і означуючого індивідуальні і соціальні знання про дійсність можуть змінюватися, не викликаючи зміни мовних засобів їхнього вираження. Іншими словами, принцип умовності дозволяє мовній системі виступати як своєрідній моделі відображення дійсності, на яку спирається мислення в пізнанні її тотальності.

Ймовірно, наслідків принципу умовності мовного знака можна назвати більше, оскільки все в мові, що свідчить про відсутність у неї, за словами Ф. де Сосюра, здатності захиститися від сил, що змінюють співвідношення означуваного і позначуючого, зумовлено цим принципом [42].

У той же час у лінгвістичній літературі часто зустрічаються висловлювання, де загальносеміотична властивість умовності мовного знака поплутується з мимовільністю у виборі його форми або на догоду принципу умовності ігнорується принцип мимовільності.

Можна стверджувати, що Ф. де Сосюр розрізняв або був близький до того, щоб розрізнити, три характеристики мовного знака, названі тут умовністю, мимовільністю та мотивованістю. Визначивши у «Курсі загальної лінгвістики» знак як комбінацію поняття та акустичного образу, Ф. де Сосюр сформулював перший принцип мовного знака – принцип умовності, довільності зв'язку означуваного і означуючого. Однак відразу ж він зауважує: «Слово довільний... не повинно розумітися в тому сенсі, що означуюче залежить від вільного вибору суб'єкта, що говорить ...; ми хочемо сказати, що воно невмотивоване, тобто довільне по відношенню до означуваного, з яким у нього немає насправді жодного природного зв'язку". Але оскільки мова утворює систему, то "з цієї сторони вона не цілком довільна і в ній панує відносна розумність» [42, с. 232].

В «Курсі загальної лінгвістики» цілий параграф присвячений питанню про абсолютну та відносну довільність мовного знака, де під відносною

довільністю розуміється дія різних асоціативних та синтагматичних відношень знаків у системі. У зв'язку з цим Ф. де Сосюр називав необхідність розгляду одиниць з погляду обмеження умовності, оскільки "немає мов, де немає нічого мотивованого". Вивчення системних обмежень умовності практично поєднується у концепції Ф. де Сосюра з теорією цінності, значущості знака.

Отже, очевидно, що Ф. де Сосюр розрізняв три властивості мовного знака: умовність, мимовільність його (тобто зумовленість вибору прийнятої системи знаків) та мотивованість як один із проявів асоціативних відношень знаків у системі.

Ігнорування принципу довільності у виборі форми мовного знака при вірному семіотичному трактуванні його умовності по відношенню до означуваного – явище, що нерідко зустрічається в лінгвістиці. У зв'язку з цим є невиправданим саме ствердження довільності знака не лише у мовній системі, а й у будь-яких знакових системах, створених людиною. У зв'язку з цим можна відзначити деяку термінологічну невпорядкованість такого, наприклад, зауваження: "Те, що для зображення звука [t] обрано знак t, це, звичайно, довільність та умовність". І в графічній системі можна говорити про умовність, але не довільність у виборі певної графеми, оскільки цей вибір на основі обов'язковості диференційних відносин «нав'язується» самою системою прийнятих графем. Це було очевидним для Ф. де Сосюра, коли він писав про суттєвість форми графічного знака в межах, зумовлених системою, про те, що "потрібно тільки, щоб цей знак не поєднувався в його начертанні з накресленнями a, d та інших букв". Умовний і повністю довільний лише одиничний знак [42].

Ряд дослідників, звертаючи увагу на зв'язок мовного знака із системою, цілком правомірно протиставляють принципу умовності зумовленість знака, визначаючи її як історичну, соціальну чи формальну. Цінність подібних протиставлень у тому, що враховуються системні властивості знака, його протяжність у часі, зв'язок із соціумом і суб'єктом, що говорить тощо. Такі

уточнення можна знайти в роботах Дж. Байбі [54], Ч. У. Морріса [57], Д. Болінгера [53], Дж. Лайонза [56], Дж. Ліжки [55], А. Вежбицької [61–67] та інших). Д. Болінгер [53], напр., писав: «Умовність та зумовленість одночасно характеризують природу лінгвістичного знака» [53, с. 34]. Цьому висновку у роботі Д. Болінгера передують такі міркування: «Через свою матеріальну (фізичну) природу цей субститут (знак) умовний щодо природи того, що він представляє чи заміщує, а, за своєю соціальною природою знак (субститут) зумовлений лінгвістичною безперервністю свого вживання, що характеризується послідовністю у часі та одночасністю у просторі» [53, с. 56].

Особливо часто дослідники наголошують на історичній зумовленості знака. Так, П. Сотнікян у книзі «Основні проблеми мови та мислення» (Єреван, 1968.) констатує, що «у вербальній оцінці ми маємо історично зумовлений зв'язок». Про історично зумовлене віднесення мовних знаків до предметів, що не залежить від волі мовців, від безпосередньої угоди між людьми, говорить й М. І. Степаненко, пояснюючи цю історичну зумовленість мовного знака тим, що «розвиток мови відбувається шляхом поступових її якісних змін і завжди зумовлений попереднім станом мови: наявністю значень слів, що склалися, і способів їх вираження, граматичних правил, фонетичних особливостей тощо» [43, с. 111].

Очевидно, що в якихось межах історично зумовлений конвенційний за характером зв'язок властивий не тільки мові, а й будь-якій знаковій системі, створеній людиною. Але в той же час будь-яка знакова система, як зазначав ще Ф. де Сосюр, представлена для переважної більшості тих, що користуються нею тільки на синхронному зрізі; діахронія знакової системи їх зазвичай не цікавить. Та вона й абсолютно не потрібна для користування знаком. Мовний же знак, як і інші знаки, що входять до системи, є зумовленим системою і в синхронії. Про цю зумовленість свідчить те, що кожен знак протиставлений іншим знакам (механізм диференціальності) і "складений" за правилами цієї мовної системи. Причому навіть можливості

відхилення від мовної норми, як зазначив, наприклад, Дж. Лайонз, соціально обґрунтовані та закладені у самій мовній системі [56].

Отже, при твердженні, що мовний знак мимовільний щодо системи, слід враховувати насамперед дію синтагматичних відношень знаків, відзначати "жорсткий" диференціальний і субстанційний зв'язок кожного знака з системою прийнятих знаків. Що ж до "перешкод", тобто різних видів асиметричності мовного знака, що мають місце в "полісемії" та поліморфності (синонімії) мови, явищах омонімії тощо, то, як це зазвичай зазначається, надмірність мови робить ці перешкоди практично несуттєвими. Але з точки зору зовнішньої форми мовний знак не залежить від волі мовців, від яких потрібно, щоб знак був створений за законами даної системи і в матеріальному, фонетичному його втіленні, і в плані існуючих у мові граматичних розрядів. Таким чином, система обмежує принцип умовності та стихійної конвенційності, вимагаючи, по-перше, наявності диференційності знаків у системі, по-друге, визначаючи вибір їх матерії і, по-третє, розподіляючи їх за існуючими вже в мовній системі граматичними класами слів.

Мимовільність знака, тобто зумовленість системою, синтагматичними відношеннями знаків, – це риса, спільна для всіх знаків що входять у систему. Так, мимовільною є в кожному випадку комбінація "крапок" і "тире" абетки Морзе: потрібно, щоб кожна знакова комбінація відрізнялася від усіх інших, залишаючись водночас побудованою з прийнятого знакового матеріалу – "точок" і "тире". Та ж закономірність діє і в мовній системі, але фізичним матеріалом знака тут є фонемі і комбінації фонем. Але крім мимовільності знака у фізичному матеріалі (кожен знак будується лише з обмеженої, властивої даному мовному людському колективу певної кількості фонем, і саме комбінування фонем має суттєві для кожної мовної системи обмеження, відомі як "фонетична форма" (термін Л. Блумфілда), у мовній системі діють і не залежні від свавілля мовців правила щодо зовнішньої форми знака. Слово, таким чином, є системно організованим за кількома

мовними рівнями звучання, що має, зрозуміло, й ідеальний бік – акустичний образ, уявлення. Схожу мимовільність, зумовлену системними правилами, легко знайти й в інших знакових системах. Дорожній знак, наприклад, стає знаком для тих, кому він призначений, лише за деяких умов: він повинен мати прийняту за стандартом форму, забарвлення, бути певним чином розташованим (перебувати в умовах семіозису, в "контексті" знакової системи) тощо.

Можна, таким чином, сказати, що лінгвістика, прагнучи відкрити структуру мови, під якою розуміється сукупність відношень між елементами множини, що утворюють систему, займається по суті встановленням умов мимовільності знака на різних рівнях мовної системи.

У зв'язку із сучасним станом лінгвістики слід визнати і те, що структура мови потребує розчленованого тлумачення, оскільки вона (як і структура будь-якого багаторівневого коду) – це структура самої кодуючої системи (структура носіїв інформації) і структура кодової інформації про реальність.

Питання про те, що у мовній структурі пов'язане із кодом – носієм інформації, а що зі структурою кодової інформації, вимагає розв'язання. Однак якщо врахувати, що структурна лінгвістика, що виходить із сосюрівського положення про вивчення мови "в собі", досягла певних успіхів лише у фонології, то до "чисто мовної" структури потрібно віднести насамперед зв'язки одиниць фонологічного рівня. У лексиці безпосередньо зі структурою коду пов'язані омонімічні, паронімічні та альтеронімічні відношення слів, у граматиці – деякі явища, зумовлені граматичною мимовільністю знака (зокрема асемантичні, "порожні" форми в морфології). Специфіка кодування інформації на рівні лексики відображена, крім альтерореферентних слів, у парореферентності, оmoreферентності та антиреферентності окремих лексем. Парадигматику граматики кодуваної інформації відображають, ймовірно, семантичні формально повні парадигми типу "стіл" – "столи", "пишу" – "писатиму" – "писав" тощо. Причому саме зі

структурою інформації пов'язані ті процеси компенсації морфологічної, флективної недостатності окремих слів та цілих розрядів, які часто призводять до створення суплетивних та аналітичних форм. Багато фактів конкретних мов свідчать про те, що мова не тільки ієрархічна та інтегративна система, в якій діють відносини диференціації, але й система, що має великі потенції до компенсації недостатності окремих її рівнів та елементів.

Семіотичний аспект розгляду мови дає можливість пояснити відмінності у значенні таких, наприклад, форм, як "вікно", "депо", "золото", "сани", "столи", "дріжджі" та багатьох інших, де зумовлена системою граматична форма не завжди відображає граматикулізовану (тобто обов'язково, регулярно виражену) властивість або відношення референтів слів. Такої властивості обчислюваності позбавлені референти іменників "дріжджі", "золото", і тому форми числа тут є "порожніми", такими, які мають значення кількості. Мова ніби сліпа у своєму системному граматичному маркуванні, ставлячи "клеймо" граматичної віднесеності навіть у тому випадку, коли воно подібне до етикетки на упаковці, де немає товару. Форми ж "сани", "депо" тощо – синкретичні, недостатні, про що свідчать поєднання з кількісним значенням "одні сани", "одне депо" тощо. Симетричне відображення якості обчислюваності представлено у формах "вікно" – "вікна", "стіл" – "столи". Таким чином, наявність "порожніх" формативів для деяких лексем, референти яких позбавлені граматикулізованих значень, що відображають природні властивості та відношення, є одним із наслідків мимовільності у виборі форми лексичного знака, де вибір жорстко зумовлений системою.

Системні обмеження виявляються у мові й в іншій, специфічній для неї формі, а саме, у принципі мотивованості, асоціативності зв'язку знаків у системі. Часто дослідники бачать цю мотивованість мовних знаків лише в діячності. Проте найбільше відповідає дійсності підхід, відбитий у книзі «Семасіологія», де наголошується, що «під мотивованістю... слід розуміти різноманітні внутрішні закономірні відношення, що існують між окремими

структурними елементами мови та визначають її функціонування та розвиток» [39].

Діахронічна мотивованість для незапозичених слів визначається наявністю "внутрішньої форми" слова, як її розумів О. О. Потебня. Причому вибір "внутрішньої форми" сам собою не довільний, а зумовлений, крім предметних особливостей, знаковою системою що склалася.

Думки О. О. Потебні про принцип мотивації слів отримали у слов'янській лінгвістиці широке визнання. Підходячи до мотивації як до явища діахронії – відношенню наступного слова до попереднього, О. О. Потебня зазначав, що «одне значення слова внаслідок своєї складності може стати джерелом кільком знакам, тобто кільком іншим словам» [40, с. 76]. Визначивши це відношення як "знак" (внутрішню форму, ознаку називання), надалі О. О. Потебня уточнював: "По відношенню до значення наступного слова знак є лише вказівкою. Він тільки натякає на це значення, дає можливість у разі потреби зупинитися на ньому і поступово привести його до усвідомлення, але дозволяє і не зупинятися» [40, с. 18]. І оскільки зв'язок багатьох слів з попередніми не тільки не відчувається тими, хто говорить, але невідомий і науці, О. О. Потебня говорить про зникнення внутрішньої форми слова, про перетворення її в "математичну точку" [42].

Але очевидно, що "внутрішня форма", яка розуміється як зв'язок елементів цілого, системи, співвідносна зі структурою мовного знака і зумовлена, таким чином, не лише мотивацією у процесі породження, у діахронії, а й синхронною дією асоціативних, словотвірних відношень знаків. Наприклад, непрості за структурою знаки "правитель", "шукач" будуть зрозумілі в синхронії кожному, хто знає значення "правити", "шукати" і суфіксів *-тель*, *-ач*. Безперечно, що тут у синхронії діє і зворотний зв'язок: знання складного зумовлює знання простого.

Враховуючи наявні в лінгвістиці дослідження мотивації породження та синхронної мотивованості слів у межах словотвірних парадигм, можна визнати невиправдано категоричною констатацію В. В. Мартиновим того, що

мовний знак у процесі породження "прагне одноелементності і невмотивованості через двоелементність і опосередкованість". Такий шлях призводить, на думку А. Мартіні, до того, що акт комунікації внаслідок "стирання" внутрішньої форми стає більш природним, зручним. Однак, за відомостями, що повідомляються Г. С. Чінчлеєм та іншими дослідниками, співвідношення мотивованих та невмотивованих слів у мові в різні періоди його історії характеризується стабільністю. Ця стабільність не могла б зберегтися, якби мовці завжди віддавали перевагу невмотивованим словам. Крім того, як відзначає багато лінгвістів, слова, що мають "морфологічну прозорість", мотивованість, мають підвищену експресивність й емоційну насиченість і через це витісняють зі словникового складу мови ті лексеми в омореферентному ряду, які поступаються їм у формальній виразності. Приклади вирівнювання словотвірної парадигми шляхом заміни слова "Aerodrom" словом "Flugplatz" у німецькій мові, витіснення в українській мові слова "аероплан" словом "літак" тощо свідчить про тенденцію до асоціативності знаків, до мотивованості їх у словотвірній синхронній парадигмі.

Принцип синхронної мотивованості, що визначає багато властивостей лексики, пронизує всю систему мови. Так, за підрахунками вчених, немотивованих слів (без іншомовної лексики) всього близько 6%. Причому ці слова не можна вважати повністю немотивованими, оскільки вони, входячи в словотвірні парадигми, отримують "зворотну мотивацію".

Мотивованість як специфічний для мови прояв системних обмежень умовності знака постає, таким чином, як 1) предметна та 2) системна. Остання як 1) синхронна та 2) діяхронічна, а синхронна – як 1) пряма та 2) зворотна.

Таким чином, багато традиційних лінгвістичних пояснювальних питань можуть бути певною мірою вирішені на теоретичній основі семіотики, на основі урахування властивостей мовного знака. Саме цю, підкреслену Дж. Лайонзом, думку про те, що семіотична концепція дає єдину теоретичну

основу у визначенні як елементів мови, так і їх властивостей, лінгвістика останніх років прагне реалізувати [42, с. 22].

1.2.3. Проблеми мовного мислення і мовного значення

З семіотикою пов'язане і сучасне вирішення одвічної філософської та лінгвістичної проблеми відношення між мовою та мисленням.

Вирішення питання про зв'язок мови та мислення в історії лінгвістики та філософії було різним і розподілялося між двома полюсами, де один полюс – це повне ототожнення мови та мислення, а другий – протиставлення їх.

З лінгвістичних теорій, пов'язаних з повним ототожненням мови та мислення, велику популярність здобули так звані "неогумбольдтіанські" концепції мови, до яких відносять гіпотезу "лінгвістичної відносності" американських етнолінгвістів Е. Сепіра і Б. Л. Уорфа і лінгвістичну концепцію німецького дослідника Л. Вейсгербера.

Згідно з гіпотезою Е. Сепіра і Б. Л. Уорфа, мислення тих, хто говорить повністю зумовлено їх мовою, а оскільки мови різні (їх налічують від 2 500 до більше 5 000), тому й різні у людей, які використовують різні мови, і форми мислення, «мовні картини світу». Багато в чому і ця гіпотеза, і концепція Л. Вейсгербера реалізують (правда, односторонньо) ідеї В. фон Гумбольдта про "дух мови" як похідне від "духу народу", про мову як таку, що стоїть між людиною і світом природи. Ці вчені та їхні послідовники вважають, що характер пізнання дійсності безпосередньо залежить від мови, якою мислить мовець. "Ми розчленовуємо природу у напрямі, підказаному нашою рідною мовою, – зазначав Б. Л. Уорф. – Ми виділяємо у світі явища ті чи інші категорії та типи зовсім не тому, що вони [ці категорії та типи] самоочевидні; навпаки, світ постає перед нами як калейдоскопічний потік вражень, який має бути організований нашою свідомістю, а це означає в основному – мовною системою, що зберігається у нашій свідомості" [42, с. 122]. Люди мислять, таким чином, в межах категорій мови, а мови по-

різному будують "картини світу", по-різному членують дійсність. Наприклад, в українській мові є тільки одна лексема "рука" для позначення того, що в англійській позначається більш розчленовано словами "arm" та "hand"; в українській мові є тільки одне слово "сніг" для позначення опадів взимку, а в мовах народів півночі таких найменувань близько 30. Не збігаються в різних мовах зазвичай і набори значень полісемантичних слів. Так, при певній спільності значень слів "будинок" в українській мові і "house" в англійській, у "house" немає значень, що відповідають таким значенням "будинок", як: 1) установа для культурного обслуговування населення ("будинок культури", "будинок мистецтв", "будинок вчителя") 2) лікувальний заклад ("будинок відпочинку") тощо. А в структурі значень українського "будинок" немає таких значень англійського "house", як: 1) збір ("a full house"), 2) аудиторія, публіка, 3) торгова фірма, 4) готель, 5) палата парламенту ("the Upper House", "the House of Lords"; "to be in the House" – засідати в парламенті).

Таким чином, аналіз відмінностей мов у віднесеності до дійсності і привів до висновку, що об'єктивних класів предметів начебто немає, оскільки межі та обсяг класів встановлюються за допомогою мови та встановлюються по-різному. Люди членують світ і організовують його у поняття так, а не інакше лише тому, що мимоволі є учасниками угоди, укладеної у мовній спільноті. Іншими словами, не зовнішній світ детермінує мову і мислення, а навпаки – мова як система розчленовує дійсність, накидає на неї сітку понять ("мовну картину"), детермінує для даної мовної спільноти та "бачення світу", і сам світ. Із цього й випливає основний принцип гіпотези лінгвістичної відносності, який свідчить, що "подібні фізичні явища дозволяють створити подібну картину світу, всесвіту лише за подібності або принаймні за співвідносності мовних систем" (Б. Л. Уорф).

Гіпотеза Сепіра-Уорфа – це концепція, згідно з якою структура мови визначає зрештою структуру мислення та поведінки людей. Ця гіпотеза була сформульована в рамках етнолінгвістики, де, наприклад, за типами мислення мови американських індіанців протиставлялися мовам індоєвропейським,

узагальненому "середньоєвропейському стандарту" (SAE). Причому для Б. Л. Уорфа було властиво вважати, що аналіз "мовної формули", що позначає певну ситуацію, завжди є ключем до пояснення тих чи інших вчинків людей. Зі своєї практики роботи інженером з техніки безпеки Б. Л. Уорф наводив приклад неправильної поведінки, зумовленої "мовною формулою": пожежа складі пального, де напис *"empty gasoline drums"* призвела робітників до неправильної поведінки, до недбалого поводження з вогнем. У зв'язку з цим Б. Л. Уорф і зробив висновок: "Ми завжди виходимо з того, що мова краще, ніж це насправді є, відображає дійсність" [32, с. 76].

Щось подібне представлено й у міркуваннях Л. Вейсгербера, що укладаються в русло неогумбольдтіанства. Він вважає, що об'єктивний світ, що впливає на "чуттєву сферу" людини, являє собою хаотичний набір даних досвіду. Завдяки творчій силі мови, емпіричні факти впорядковуються, розподіляються за класами, вступають один з одним у просторові, часові, причинно-наслідкові відношення. У результаті – мовою конструюється світ як зв'язне ціле. Об'єктом дослідження у Л. Вейсгербера є, таким чином, специфічний мовний "міжсвіт". Основні положення філософії мови у Л. Вейсгербера та його послідовників такі: 1) мова визначає мислення людини та процес пізнання в цілому, культуру та поведінку людини, весь світогляд, оскільки будує цілісну "мовну картину світу"; 2) люди, які говорять різними мовами, є носіями різних культур; 3) мови, що зумовлюють пізнавальну діяльність, можуть при цьому і обмежувати її, призводити до неправильної поведінки; 4) відмінності "мовних картин світу" визначають не лише зміст мислення, а й логіку мислення, його типи тощо [32].

Вочевидь, що й тут мові у відношенні між дійсністю, мисленням і мовою приписується активна роль, ставиться знак рівності між мовою і мисленням, і навіть піддається сумніву об'єктивність зовнішнього світу, оскільки він конструюється мовою – в лінгвістичній картині світу – і конструюється у кожній мові по-різному.

Звісно, підґрунтя для міркувань у цих неогумбольдтіанських теоріях реальне: розбіжності у представленні світу у мовах існує, є й розбіжності у асоціативних зв'язках слів, можлива й хибна поведінка (за відсутності мислення) під впливом тих чи інших мовних фактів. Приклади відмінностей в асоціативних зв'язках слів, викликаних найчастіше розбіжностями у культурі та ідеології, також численні.

Відмінності в мовах щодо представлення світу дійсності очевидні, і названі теорії багато в чому відіграли свою роль в активізації досліджень ролі людського фактора у мові. Так, лінгвісти Інституту мовознавства видали 3-томну працю під назвою «Роль людського фактора в мові». Висновок, якого дійшли автори цього дослідження такий: "Твердження багатьох лінгвістів і філософів, ніби мову відбиває дійсність, ґрунтується на непорозумінні. Звуковий комплекс, що утворює слово, ні до якого відбиття не здатний. Фактично результатом відбиття є концепти, або поняття. Мова пов'язана з дійсністю через знакову віднесеність. Мова не відбиває дійсність, а відображає її знаковим способом.

Думка ця, зрозуміло, не нова: так до мови підходили багато хто, вважаючи, що вона – система відображення, система знаків, пов'язана зі значенням, тобто фактами інтелектуального ладу. Мова, таким чином, не матеріально-ідеальне утворення, а матеріальне, знакове явище. Причому відмінності у представленні дійсного світу в мовах легко пояснюються: по-перше, відмінностями географічного середовища, в якому проживають та проживали носії різних мов; по-друге, відмінностями у принципах номінації; по-третє, тим, що мова як система відображення пов'язана з вибірковістю мислення, з тим, що природні факти лише тоді залучені у сферу мови, коли вони суспільно значимі (пор. найменування опадів взимку в українській мові та в мовах народів півночі) тощо.

Перелік причин, що викликають мовні відмінності, можна було б продовжити. Але головне все ж таки в тому, що різниця в лексичних, наприклад, класифікаціях не повинна перебільшуватися, оскільки кожна

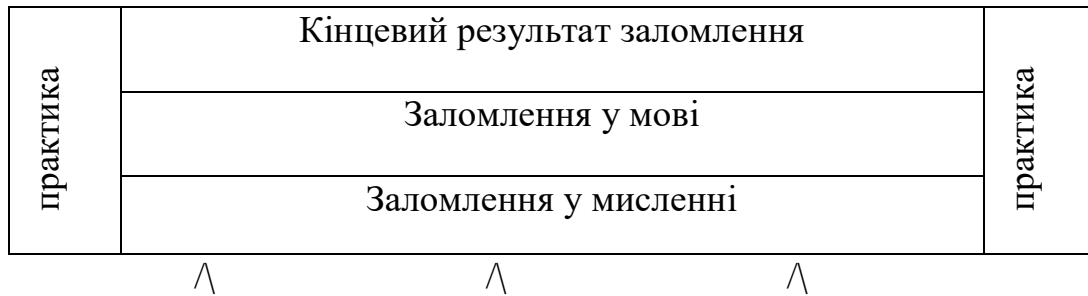
мова має можливість позначити факт, якщо не лексевою, то комбінацією лексем (пор.: "торішний сніг", "пухкий сніг"; "залізниця" та ін.). У граматичних класифікаціях, представлених у словоформах, потрібно при цьому розмежовувати семантичні та асемантичні факти, наприклад, бачити значення природної статі в кореляції "кум" – "кума", "шейх" – "шейха" та асемантичність форм роду в "стіл", "книга" та ін. Це, до речі, відзначали й автори книг «Загальне мовознавство» [32; 40]: «Потрібно брати до уваги, що багато авторів не розмежовують, наприклад, у граматиці значення та явища суто формальні, що виникають внаслідок особливих умов розвитку мови і втратили значення, навіть якщо таке було спочатку» [40, с. 155].

Крім того, потрібно врахувати і таку семіотичну властивість мовного знака, мови в цілому, як умовність зв'язку означуючого і означуваного. Саме тому правий Г. Брутян, який писав у книзі "Гіпотеза Сепіра-Уорфа" (Єреван, 1968): «Суттєво те, що наші уявлення про матерію, простір тощо змінюються набагато динамічніше, ніж мовні засоби їх вираження, і це не є перешкодою для процесу пізнання. Зміни змісту розглядуваних понять перебувають у прямій залежності від розвитку науки, бурхливе зростання якої набагато випереджає процес іманентної еволюції мов. Гнучкість наших понять не відповідає відносно стабільним класифікаціям у різноманітних мовах» [39].

Багато чого у практиці людини, у процесах породження мови свідчить про те, «що думка і мова пов'язані зовсім на нерозривним зв'язком, що вербалізація думки – це найчастіше творчий процес» [39, с. 201]. У працях наших лінгвістів 60-70-х років ХХ ст., крім фактів практичного ототожнення мови та мислення, обмеження при цьому мислення лише однією формою – формою вербально-логічного мислення, трапляються й спроби розгляду мови та мислення у якійсь специфічно компромісній формі щодо неогумбольдтіанських концепцій. У книзі «Загальне мовознавство» (К., 2006) висловлено думку, що відображення (відбиття) дійсних предметів, їх властивостей та відношень відбувається у двох сферах: сфері мислення та сфері мови. Причому відбиття нагадує сонячний промінь, що проходить

послідовно через ці дві самостійні заломлюючі сфери [32]. Відношення дійсності, мислення та мови, яка розуміється при цьому як така, що відбиває дійсність через значення мовних знаків лексичного та граматичного рівнів системи, представлені у такій схемі (див. схему 2).

Схема 2.

Предмети та явища навколишнього світу та їх зв'язки

Слово "практика" наводиться по обидва боки цієї схеми для того, щоб відзначити, що ці дві "заломлюючі сфери" не призводять людину до конфлікту з дійсністю, оскільки "життєва практика завжди коригує можливі відхилення і в кінцевому рахунку забезпечує людині правильне розуміння істинної сутності предметів та явищ матеріального світу" [32, с. 23]. Але мова не відбиває, а відображає дійсність знаковим способом. Вже тому ця схема є помилковою: вона ототожнює мову і думку людини.

Ототожнення мови та мислення в матеріалістичній філософії радянської доби, в лінгвістиці йшло ще й під впливом "нового вчення" про мову, під впливом марризму, де у зв'язку з надуманою класифікацією мов йшлося про три історичні типи мислення людства, відображені в типах мов.

Мова і мислення в теоретичних розглядах можна, природно, і повністю протиставляти, що зумовлено, наприклад, тим, що слово і думка певною мірою самостійні: те саме поняття можна позначити по-різному. Крім того, як зазначає А. Вежбицька, «сучасна наука не в змозі провести точних меж між мовним та немовним мисленням» [65, с. 232]. Вважають при цьому, що людина в інтелектуальному пошуку «оперує своєрідними слідами свого досвіду – енграмами, що виникли як наслідок відображення світу та

діяльності з його пізнання в людській голові, насамперед образами речей та предметів, людей та інших істот, уявленнями тощо» [65, с. 233].

Сучасні науки, що вивчають діяльність людини, дійшли висновку, що мислення людини є поліморфним. Не припустивши цього, не можна навіть пояснити, чому на певному етапі становлення розвитку людини з'являється мова і специфічна для людини форма мислення – лінгвокреативна (вербально-логічне, словесне, мовне) мислення. Так вважав, наприклад, С. В. Семчинський, який зазначав: «Мислення без слів так само можливе, як і мислення на базі слів. Словесне мислення – це лише одне із типів мислення» [40, с. 201].

Лінгвістика радянської доби, її матеріалістична філософія факт поліморфності мислення сучасної людини просто ігнорувала. Якщо ж мислення визначити як «процес пізнавальної діяльності індивіда, що характеризується узагальненим відображенням дійсності» [32, с. 56], то, по-перше, дійдемо висновку, що навіть у зв'язку з мовою потрібно говорити про такі форми мислення, як пізнання, знання та свідомість у вузькому значенні (як співвіднесення знань індивідів), а по-друге, визнаємо, що цей процес може і не обмежуватися використанням мови (лінгвокреативною формою) і проходить як мислення: 1) наочне, 2) образне, 3) практично-ситуативне; 4) авербально-понятійне; 5) пошукове; 6) редуковане. Імовірно й інші форми мислення.

У практиці окремого індивіда всі форми мислення взаємопов'язані, хоч і самостійні. Як же відбувається мислення, яке є процесом?

По-перше, не можна забувати, що мислення – це процес, який має початися, який у результаті може призвести до істини чи помилки. І тут у зв'язку з прикладом Б. Л. Уорфа щодо мовної формули "empty gasoline drums" можна навести вдалу фразу Герберта Велса з "Машини часу". Він писав: "Ми забуваємо про закон природи, що говорить, що гнучкість розуму є нагородою за небезпеки, тривоги і мінливості життя... Природа ніколи не вдається до розуму доти, поки їй служать звички та інстинкт. Там, де немає змін і

необхідності у змінах, розум спочиває". У зв'язку з прикладом Б. Л. Уорфа слід визнати, що робітники, які викликали курінням пожежу, і не думали, а ось Уорф цей процес пройшов і прийшов до істини: бочки з-під бензину, що зберігають пари бензину, більш вогнебезпечні порівняно з бочками, наповненими бензином.

По-друге, необхідно враховувати те, що, мабуть, «людина оперує своєрідними слідами свого досвіду – енграми» (М. П. Кочерган). У зв'язку з цим М. П. Кочерган міркує так: «Можна було б сказати, що в різних типах мислення спочатку в дію вступають елементи предметно-образного або предметно-схемного коду, витягнуті з глибини пам'яті, і що розвиток цього процесу залежить від того, до яких сутностей перейде людина від стадії оперування невербальними концептами. Для створення музичного твору або креслення майбутньої будівлі перехід до вербальних форм мислення, мабуть, не обов'язковий. Для конструювання мовленнєвого висловлювання, навпаки, потрібний перехід від невербальних концептів до вербальних, а отже, і реорганізації невербальних концептів образів, схем, уявлень» [32, с. 200]. Причому той самий М. П. Кочерган констатує: «Сучасна наука неспроможна провести точних меж між мовним і немовним мисленням» [32, с. 201].

Отже, мислення сучасної людини є поліморфним. Це визнає і О. О. Селіванова в сучасному енциклопедичному словнику (Полтава, 2006) [39]. І в той же час «суспільна свідомість не могла б виникнути без мови, оскільки досвід пізнання світу окремими індивідами може перетворитися на колективний досвід тільки за допомогою мови» [40, с. 12].

Мова, створена суспільною практикою людини в дуже зручній для комунікації звуковій формі, служить засобом людського спілкування всередині етносу, засобом здійснення специфічно людського типу мислення – вербально-логічного, лінгвокреативного, способом вираження самопізнання особистості, засобом передачі від покоління до покоління та зберігання інформації. Згодом у мови у графіці з'являється інша матеріальна

форма, мова стимулювала розвиток інших знакових систем тощо. Але при цьому мова залишилася досі основним засобом комунікації, інформації: понад 90% інформації про світ людина отримує за допомогою природної мови.

Висновки до розділу 1

Погляд на мову як складну семіотичну систему, структуровану ієрархічно, а в межах структурних рівнів – синтагматично й парадигматично, дозволяє констатувати, що те, що лінгвісти називають мовними значеннями має складний зв'язок з позамовною дійсністю, безумовно, системно відображаючи її. Але таке відображення здійснюється не безпосередньо, а опосередковано – через мислення людини, яке, хоч і недосконало, відображає факти і явища реальної дійсності, самого мислення, в процесі комунікативної і когнітивної діяльності, зокрема через саму мову як когнітивний процес реалізований у комунікації, основний засіб комунікації людини. Визначення мови як системи категорій відображення дійсності теж загалом правильне, і його варто було б увести, на нашу думку, навіть до шкільної програми, але воно потребує пояснення того, що дійсність для людини – позамова дійсність, це не об'єктивна реальність, а її уявлення про цю реальність, ставлення до таких уявлень, складні відношення різних уявлень. А ця система уявлень формується значною мірою мовою в процесі когніції, конструювання світу, побудови кожним індивідуумом того, що ми звикли називати «об'єктивною реальністю», яка формується в індивідуумів не довільно, а саме під контролем і крізь призму мови – колективного простору конструювання цього світу, засобу «поведінкової координації», засобу, за допомогою якого «акт пізнання породжує світ». Крізь призму такого знання доволі науково й переконливо звучить біблійне: «На початку (чи «споконвіку») було Слово...» (Євангеліє від Івана). Приблизно те ж саме стверджує й гіпотеза Сепіра-Уорфа, на базі якої, дещо відійшовши під

впливом матеріалістичних поглядів науковців від основної її ідеї, розвинулося вчення про мовну картину світу.

РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМА КЛАСИФІКАЦІЇ МОВНИХ ЗНАЧЕНЬ

2.1. Проблеми типів мовних значень за рівнями мови

Мова – це складна знакова система, що містить одиниці, що відрізняються за рівневою віднесеністю. Найзагальнішим визначенням мовної системи буде таке: система мови – це сукупність її одиниць, об'єднаних у категорії та яруси за типовими відносинами. Таких ярусів (рівнів) мови лінгвісти зазвичай називають чотири основних (фонетико-фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний, синтаксичний) та три проміжні (морфонологічний, дериваційний, фразеологічний).

Кожна мова має свої одиниці та категорії одиниць, питання про віднесеність яких до знаків вирішується по-різному. У ряді мовних одиниць слово визнається основним, базовим знаком мови, оскільки воно 1) репрезентує, 2) сігніфікує, 3) повідомляє та 4) представляє прагматичну інформацію, тобто має семіотичну цінність у кількох планах. І тому «слово – найважливіша лінгвістична одиниця, що означає явища дійсності та психічного життя людини і зазвичай однаково розуміється колективом людей, історично між собою пов'язаних і таких, що розмовляють однією мовою» [3, с. 22].

Часто як одиниці "дознакові" та незнакові розглядаються морфемі, словосполучення та речення, що пов'язують із класифікацією мовних одиниць на номінативні, стройові та комунікативні. Відмовляючи морфемі в знаковості, відзначають, що морфема не має синтаксичної самостійності, хоча ця ознака – синтаксична самостійність – гранично відносна і не характеризує в повному обсязі навіть лексему. Коли ж відмовляють у знаковому характері реченню, його розглядають як одиницю мовлення, а не мови, співвідносячи останню з кодом, а мовлення – з повідомленням на основі коду, тобто з особливою організацією, зі складанням повідомлення. Однак знаковість будь-якого "шматочка матерії" визначається насамперед тим, що він (шматок матерії) щось означає, а це щось знаходиться поза

знаком. У реченні ж, як зазначали багато хто, зокрема В. М. Русанівський у книзі «Структура лексичної і граматичної семантики» (К., 1988), «ті чи ті слова зв'язуються один з одним там і остільки, де і оскільки існують певні зв'язки між відповідними предметами та явищами об'єктивної дійсності» [38, с. 45]. Іншими словами, речення має значення, а там, де є значення, правомірне питання: значення чого? Зрозуміло, значення знака, але більш складного, ніж окреме слово.

С. В. Семчинський у навчальному посібнику «Загальне мовознавство» (К., 1988) спробував підсумувати міркування про знаковість мовних одиниць різних рівнів. Відповідно до думки про ієрархічність мовної системи у цьому посібнику називаються сигнальні знаки або знаки-фігури (Л. Ельмслев), знаки-діакритики (Дж. Лайонз). Такими знаками визнаються передусім фонемі, названі ще О. О. Потебнею "знаками знаків". Фонемі – це будівельний матеріал мовних знаків-символів. Фонемі не мають значення, а мають дистинктивну значимість. До сигнальних знаків відносить С. В. Семчинський і так звані "мовні формули" або моделі: словотвірні, словозмінні, синтаксичні [40].

Мінімальним знаком-символом визнається морфема, яка є мінімальною мовною одиницею, що має значення, але не має можливості до самостійного синтаксичного вживання. При цьому морфема приймається за базовий знак, простий знак. Такий підхід до морфемі як знаку цілком логічний. Він характерний, наприклад, для методики дескриптивістів, де морфемі класифікуються за функціями на лексичні, дериваційні та реляційні. Усі інші знакові утворення: слова, словосполучення, речення, текст – це, на думку С. В. Семчинського, комбіновані знаки, складні знаки [40].

Основним мовним знаком тут визнається слово як знак-символ з його ієрархічною будовою, "багатошаровістю", а найвищою знаковою одиницею – речення. В аналізі знакової віднесеності мовних одиниць найчастіше речення називають повним знаком, слово – частковим знаком, а морфему –

напівзнаком, необхідним для структурної організації (побудови, конструювання) знаків мови.

З проблемою знакової віднесеності мовних одиниць різних рівнів пов'язана і проблема їхнього значення, оскільки лінгвістична типологія значень прямо пов'язує значення зі способом, характером його вираження: «Значення при цьому характеризується не зсередини, ... не за змістом, а ззовні, за рівневою природою мовної одиниці, яка його виражає» [40, с. 67]. Наприклад, значення суфікса *-ств* у словоформі "студенство" має відповідне значення, що дорівнює значенню слова "всі". Але перше значення лінгвістика називає граматичним чи словотвірним, а друге – у слова "всі" – лексичним значенням. Крім того, лінгвістика стверджує, що лінгвістичні типи значень відрізняються одне від одного в їхній віднесеності до мовної системи. Наприклад, визнається, що граматичне значення відрізняється від лексичного за трьома ознаками: 1) стосовно слова і ладу мови (лексичне значення властиве одному слову, а граматичне значення – серії слів, будучи для них обов'язковим і додатковим); 2) за характером узагальнення та абстрагування (лексичне значення пов'язане з узагальненням властивостей предметів та явищ дійсності, а граматичне – з узагальненням слів та абстрагуванням від лексичних значень слів); 3) по відношенню до мислення та об'єктивної дійсності (лексичне значення відносять до думкопередавальних, а граматичний – до думкооформлювальних).

Те, що в цьому поділі – помилка, для частини лінгвістів вже давно було очевидним. Так, американський лінгвіст У. Вайнрайх писав: «Жодного особливого граматичного значення немає, а є особливі знаки, що відрізняються властивістю граматичної (а не семантичної!) обов'язковості» [60, с. 23]. Натомість Анна Вежбицька пише: «Для протиставлення граматичного та словотвірного значень немає, власне, змістовних підстав, як немає їх для протиставлення лексичного та граматичного. Важливо лише, як представляє (репрезентує) це значення мова системою форм» [63, с. 117].

У результаті треба погодитися з В. М. Русанівським, який зазначав: «У лінгвістиці не досягнуто повної ясності і однастайності у розумінні лінгвістичних типів значень» [38, с. 89]. Заперечення відмінностей типів значень, встановлюваних окремих галузях лінгвістами, спирається теорію «понятійних категорій» (О. Есперсен), функціонально-семантичних категорій (А. П. Загнітко), де встановлюються зрештою лише різні форми вираження певних семантичних сфер. Причому функціонально-семантичні дослідження набирають сили, і можна очікувати, що вони згодом внесуть більше, ніж це є в сучасних граматиках, раціоналізму до описів морфології, словотвору та синтаксису конкретних мов. А поки що правильна констатація М. І. Степаненка, який відзначив: «Можливо, що теорія граматики перебуває зараз на тій стадії розвитку, на якій хімія була в XVII-XVIII століттях [43, с. 23].

Але якщо мовні значення – це, як визначив І. Р. Вихованець [7, с. 100], «константи свідомості, закріплені суспільною практикою за певними звуковими комплексами», то вигадувати «внутрішньомовні», «думкоорганізаційні», «думкооформлювальні», «такі, що виникають із відношень слів і форм у парадигмі та реченні» значення – помилково. Системну типологію знаків у мові не можна при цьому приймати за типологію значень, а слід говорити про лексично виражені, граматично виражені («граматикалізовані») тощо значення. Проблему значень мовних одиниць, таким чином, слід розглядати у зв'язку з аналізом одиниць і категорій всіх рівнів мови, як це і відбувається у сучасних дослідженнях мовних систем.

2.2. Диференціація лексичного і граматичного значень

Розглядаючи проблематику значення, ми досі обходилися без звичних у лінгвістиці понять лексичного та граматичного значень. Причини цього зрозумілі. Очевидно, що ці та подібні до них таксономії значення (словотвірного, номінативного, морфологічного, синтаксичного) лежать в

іншій площині, ніж категорії когнітивного і прагматичного, контенціонального (інтенціонального) та екстенціонального, денотативного та сигніфікативного. Говорячи про категорії когнітивного та прагматичного значень та про різновиди когнітивного значення – контенціональні та екстенціональні, денотативні та сигніфікативні значення, ми цікавимося значенням з його змістовної сторони та встановлюємо найбільш загальні його типи з цієї сторони. Характер же мовних одиниць, що виражають їх, залежності, якщо такі можливо встановити, між типом значення і мовною природою одиниць, що їх несуть, відступають при цьому на другий план.

Натомість, говорячи про значення лексичні, граматичні тощо, ми цікавимося значеннями не стільки за типом їх змісту, скільки за характером вираження, за характером їх виявлення в структурі мовних виразів, за рівневою природою одиниць, що їх несуть.

Контроверза лексичного і граматичного значень має тепер досить довгу історію і досить широкий діапазон розбіжностей. Ці розбіжності, як неважко собі уявити, пов'язані з прийняттям тієї чи тієї загальної теорії будови мови. Тому варто спочатку дати хоча б найзагальніші зведення та оцінку поглядів з цієї проблеми.

Поняття лексичного та граматичного значень розглядається зазвичай як взаємодоповнювані та взаємовиключні. Як правило, граматичне значення тлумачиться як значущий залишок мовної форми, що залишається за виключенням її лексичного значення. Це розуміння граматичного значення міцно утвердилося у вітчизняній лінгвістичній традиції завдяки лекціям і працям І. Р. Вихованця [7], О. К. Безпояско [3], а також А. П. Загнітка [16–22]. У цьому випадку вважають, що граматичні значення відмінні від лексичних значень і змістовно (концептуально), і за їхнім мовним статусом. Концептуальна відмінність граматичних значень полягає в тому, що вони завжди абстрактні, узагальнені та реляційні. Крім того, відмінність граматичних значень від лексичних підкріплюється особливим мовним статусом кожного з них. Під мовним статусом значення можна розуміти

спосіб існування значення у мові, спосіб його вираження, виявлення. Граматичні значення, наприклад, не номіновані, не існують самотійно без лексичних значень, показники граматичних значень семантично і синтаксично не автономні, морфологічно вони також часто не автономні, а об'єднуються в цілісні одиниці разом з показниками лексичних значень. Все це дає класифікацію мовних значень, що не перехрещуються, тобто одне і те ж мовне значення може бути або лексичним, або граматичним, але не може бути тим й іншим одночасно.

Взагалі ж, діапазон коливань у розумінні граматичного значення дуже широкий, і в багатьох авторів цей термін виявляється одночасно і двозначним, і нечітким. Нерідко має місце змішування та підміна граматичного значення пов'язаними із ним поняттями. Поширеними помилками цього роду, що відзначаються в роботах, що, як спеціально трактують це питання, так і торкаються його попутно, є такі:

- 1) граматичне значення ототожнюється з абстрактним;
- 2) граматичне значення ототожнюється із загальним (родовим) значенням якого-небудь класу слів;
- 3) граматичне значення ототожнюється з поняттям функції;
- 4) граматичне значення ототожнюється з поняттям нездатності до самотійної номінації значення тим чи іншим розрядом одиниць мови;
- 5) механістичне розуміння загального значення словоформи як арифметичної суми лексичне значення плюс граматичне значення.

Зупинимось дещо докладніше на кожній із них.

Абстрактне значення та граматичне значення. Нерідко, розглядаючи, наприклад, процеси граматизації повнозначних слів, словосполучень, вважають достатнім доказом перетворення їх у граматичне знаряддя вказівку на те, що значення їх стало більш абстрактним. Дійсно, будь-яке граматичне значення абстрактно, але цього недостатньо, щоб відрізнити його від лексичного значення, бо лексичне значення таких, наприклад, слів, як «відношення», «напрямок», «приналежність» та багатьох інших, також

абстрактно. Істотною ознакою граматичного значення є те, що воно не номіноване, не назване як особливий предмет думки у висловлюванні. Воно ніколи не виступає як щось окреме, і в цьому його відмінність від лексичного значення. Більше того, абстрактність граматичного значення не зіставна з абстрактністю лексичного значення, оскільки перша не усвідомлюється мовцем, вона не названа сама по собі, а лише певним чином модифікує значення номінативних одиниць мови у висловлюванні. Не слід шукати різницю між лексичним значенням і граматичним значенням у характері понять, що стоять за ними, його слід шукати в особливому модусі існування кожного з них, у відмінностях їх мовного статусу. Тому показником граматикизації є не стільки абстрактність значення, скільки такі ознаки, як синтаксична несамостійність значущого елемента (синсемантичність), неможливість утворювати еліптичні речення, обов'язковість уживання, морфологічна злитість з показниками лексичного значення тощо.

Загальне (родове) значення класу слів та граматичне значення. Помилка ототожнення загального (родового) значення з граматичним значенням випливає з того ж прагнення бачити в граматичному значенні не просто особливий модус існування значень у мові, а щось змістовно відмінне від лексичного значення. Так, В. М. Русанівський вважав, що граматичним значенням прийменника є загальне значення відношення предмета до предмета, явища, ситуації, властиве всім прийменникам, а лексичне значення прийменника – те специфічне значення, яким даний прийменник відрізняється від інших [38]. Однак загальне значення розряду слів, оскільки воно не виражене особливою одиницею того ж розряду, а є узагальнюючою абстракцією, взагалі не є вираженим значенням, ні лексичним, ні граматичним, а частиною його.

Та ж помилка трапляється й тоді, коли стверджують, що граматичним значенням дієслова, прикметника, іменника тощо є значення дії, ознаки, предметності та ін.

Функція та граматичне значення. Стверджуючи, що частині мови іменнику притаманне загальне граматичне значення предметності, під цим нерідко мають на увазі щось взагалі відмінне від значення, а саме – спільність функціонально-синтаксичних ознак цієї частини мови, що відрізняють її до певної міри від інших частин мови, тобто особливу здатність представляти ідею як предмет думки, що конкретно виявляється у тому, що функція підмета, наприклад, є основною синтаксичною функцією іменника. Але в цьому випадку поняття значення підміняється поняттям функції.

Треба зауважити, що поняття функції в лінгвістиці дуже розпливчате і багатозначне, що сприяє непомітній заміні ним інших понять, наприклад значення. Достатньо навести два приклади. Характеризуючи службові слова, акад. І. Р. Вихованець стверджує: «У службових словах "речове значення та граматичні функції збігаються. Їхні лексичні значення тотожні з граматичними"» [6, с. 344]. Розмірковуючи з цього приводу, В. М. Русанівський зазначав у службових слів «граматичне значення, пов'язане з граматичною функцією, що виконується тим чи іншим словом» [38, с. 56]. В обох випадках поняття функції переростає чи просто підміняє поняття значення.

Не заглиблюючись у суворе визначення лінгвістичного поняття функції, можна лише побажати, щоб термін «значення» використовувався лише стосовно змістовної стороні знака, що має якийсь позамовний корелят. Цього буде достатньо, щоб трактувати граматичне значення як значення, а не розчиняти його в більш широкій та неясній категорії.

Нездатність до самотійної номінації значення та граматичне значення. Усі показники граматичного значення є неномінативними елементами. Однак протилежне – неправильне. Не всі неномінативні елементи є показниками граматичного значення. Вигуки, наприклад, не мають номінативної функції, але це зовсім не означає, що цим вони виражають якісь граматичні значення.

Граматичне значення та загальне значення словоформи. Традиційний синтаксис є певною моделлю опису речення, що виникла з розгляду мов певного типу, а саме флективних (або фузійно-символічних, за термінологією Е. Сепіра). У цій моделі сенс синтаксичної одиниці (словоформи, словосполучення, речення) сприймається як сума поєднання лексичного значення та граматичного значення. Граматичні значення об'єднуються навколо лексеми як центру і разом з нею утворюють окрему самостійну синтаксичну одиницю – словоформу. Таку модель синтаксису можна назвати субстанційною, оскільки її вузловими точками є лексичні значення. Граматичні значення можна розглядати як своєрідні предикати до лексичних значень. Справді, у цьому разі говорять, що граматичне значення доповнює, супроводжує, модифікує основне лексичне значення. Логічним аналогом такої моделі синтаксису є субстанційна аристотелівська логіка.

Така модель синтаксису, проте, не може бути універсальною. Вона більш менш задовільно описує синтаксис мов певного типу, подібно до того, як ньютонівська механіка задовільна лише при описі геоцентричного світу. Можна з достатньою підставою заперечувати проти розуміння загального значення словоформи як арифметичної суми лексичного та граматичного значення. Це розуміння механістичне. Можна стверджувати, що значення словоформи і навіть словосполучення єдине, що значення словоформи не є простою сумою складання лексичного значення з граматичним значенням, а значення словосполучення не є простою сумою (лексичне значення + граматичне значення) + (лексичне значення + граматичне значення). Аналогія з математичними діями може взагалі виявитися хибною.

На противагу субстанційному синтаксису можна запропонувати релятивну модель синтаксису, тобто таку модель синтаксису, в основі якої покладено не лексичне значення, а синтаксичне відношення. Релятивну модель синтаксису можна назвати конфігураційним синтаксисом, оскільки в основі лежить поняття синтаксичної конфігурації, чи синтаксичної структури. Синтаксична структура (конфігурація) є типізованою схемою

певного синтаксичного відношення. У цій моделі не граматичне значення модифікує лексичне значення, а навпаки, лексичне значення підставляється в синтаксичну конфігурацію, конкретизуючи її зміст, наповнюючи її конкретним значенням. Інакше кажучи, первинною є схема синтаксичного відношення, а лексичні значення підставляються у неї, наповнюють її конкретним змістом. Можна сперечатися, яка з двох моделей синтаксису, субстанційна або реляційна, більш універсальна і має більшу пояснювальну силу. Швидше за все і та, і друга по-своєму справедливі, і обидві вони перебувають у додатковому відношенні одне до одного.

Природно, що при визначенні понять лексичного та граматичного значень необхідно уникнути заміни їх корелятивними поняттями.

Існує й інший погляд, у якому лексичне і граматичне значення виведені з протиставлення одне одному і є співвідносними поняттями (найвиразніше ця думка сформульована у колективної монографії «Про точні методи вивчення мови». Розділ III «Про деякі типи мовних значень»)). Лексичні значення при цьому протиставляються синтаксичним, а граматичні – неграматичним. У цій концепції лексичними називаються значення, що відображають щось, що лежить поза мовою, вони, як правило, референційні. Змістом синтаксичних значень, навпаки, є внутрішні відносини між мовними елементами. Граматичними ж називаються ті значення, вираження яких у мові обов'язкове; цим вони відрізняються від неграматичних, вираження яких необов'язкове. Це дає класифікацію значень, що перехрещується, тобто деякі граматичні значення є одночасно (за іншою підставою) лексичними, і навпаки. Наприклад, вираження категорії числа іменників в індоєвропейських мовах обов'язкове, тому це значення – граматичне; водночас цьому значенню відповідає деякий позамовний корелят, воно референційне і тому є лексичним значенням. Навпаки, у китайській мові вираження числа необов'язкове, тому в китайській мові це – неграматичне лексичне значення.

Безумовно, обов'язковість-необов'язковість вираження значення – ознака, що має пряме відношення до мовної типології значень. Це важлива характеристика значень за способом їх виявлення в мові. Зрозуміло, і тут є складнощі. Розрізнення значень обов'язкових-необов'язкових не завжди проста справа. У динаміці мови, стосовно граматичних категорій, що перебувають у процесі становлення або, навпаки, зникають з мови, можна лише говорити про міру обов'язковості/необов'язковості вираження відповідного граматичного значення: старі системи та норми поступово витісняються і замінюються новими, і в різний час обов'язковість вираження значення може коливатися від 0 до 1. Це тим більш справедливо, якщо взяти до уваги відмінність у нормах функціонально-стильових, діалектних та інших варіантах мови. Наприклад, у багатьох мовах розвинувся артикль, при цьому обов'язковість вживання артиклів, що розвиваються (і виражених ними граматичних значень) була різною у різний час їх становлення, а водночас норми та обов'язковість їх вживання були різні в прозі та поезії.

Суттєві, проте, інші заперечення проти розглядуваної типології мовних значень. По-перше, привертає увагу радикальне переосмислення поширених термінів. Це було б виправданим, якби старі терміни не мали права на існування в їхньому прийнятому смислі. Однак це не так і слід би подбати про нові терміни для нових понять.

По-друге, розглядувана концепція явно спирається на теорію і типологію значення, прийняту в семіотиці і структурній лінгвістиці. Тому те, що в ній названо синтаксичним значенням, виявляється референційно беззмістовним і швидше повинно описуватися в термінах функцій, а не значень, тобто взагалі не має права називатися значенням. Вище вже досить йшлося про те, що визначення та типологія значень, прийняті в семіотиці та структурній лінгвістиці, привабливі лише на перший погляд, а насправді не витримують критики у самій їх основі. Більше того, тепер уже залишені ілюзії про асемантичний синтаксис, про можливість опису синтаксису без звернення до семантики, і в цьому плані концепція вже застаріла.

Зрештою, лексичне значення у цьому розумінні виявляється рівним усій інформації, що міститься в мовному знакові. Воно поєднує в одне те, що в семіотиці називають денотативним, сигніфікативним і прагматичним значеннями. Якогось відношення до власне мовної типології значень, до специфіки організації та виявлення значень у структурі мовних знаків це поняття не має.

2.3. Питання типології лексичної семантики

У книзі «Загальне мовознавство» М. П. Кочергана відзначено: «У лексикології, мабуть, більше, ніж у будь-якому іншому розділі науки про мову, дається взнаки своєрідна «лінгвістична міфологія». Деякі поняття, такі, наприклад, як багатозначність, омонімія, синонімія, фразеологічність тощо, набули тут частково неначе самостійного існування, що не цілком залежить від тих реальних мовних явищ, до яких вони могли б відноситися» [32, с. 274].

При зовнішній розпрацьованості і простоті основних понять лексикології дискусійним тут є практично все. Що таке слово як одиниця мови щодо таких фактів як фонетичне слово (такт), словоформа, синтаксичне слово та інше? Одностороння чи двостороння ця одиниця? Чи включається семантика до слова як ідеальна сторона? Чи все ж таки правильною є загальна теза, згідно з якою значення – це властивість знака будь-якої складності представляти (заміщати, репрезентувати) об'єкт (предмет та його пізнані ознаки) у процесі комунікації та мислення? У чому проявляється системна організація лексики?

Сучасна лінгвістика виходить із того, що слово в ряді інших одиниць мови є вузловою, основною одиницею, тому що з ним так чи інакше пов'язані всі інші одиниці і тому що воно має семіологічну цінність у кількох планах: воно повідомляє (тобто реалізує комунікативну функцію), узагальнює (реалізує сигніфікативну або когнітивну функцію), називає, позначає

(реалізує номінативну функцію) та виражає почуття та переживання мовця (реалізує прагматичну функцію).

Лінгвістика нагромадила безліч визначень слова. Короткий огляд частини цих визначень можна знайти в книзі «Проблеми семантичного аналізу лексики» на сторінках 35-63. Компактне визначення тієї одиниці, яку називають словом, дати, зрозуміло, важко, оскільки це об'єктивно складне явище. У зв'язку з цим частина лексикологів вважає, що дати визначення слову можна лише на основі урахування сукупності ознак, що характеризують цю одиницю мови. Наприклад, С. В. Семчинський писав: «Основними ознаками слова як лінгвістичної одиниці в цілому (у всій сукупності властивими лише класичним словам) є такі: 1) фонетична оформленість, 2) семантична валентність, 3) непроникність, 4) недвоноголошеність, 5) лексико-граматична віднесеність, 6) сталість звучання та значення, 7) відтворюваність, 8) цілісність та єдинооформленість, 9) переважне уживання у сполученнях слів, 10) ізольованість, 11) номінативність, 12) фразеологічність» [40]. При цьому не враховані ознаки окремоті і тотожності слова, які стосуються семантичної сторони слів, відображеної в розмежуванні моносемії, полісемії, омонімії, повнозначності і неповнозначності слів тощо. А тут також є проблеми, представлені, наприклад, у міркуваннях О. О. Потебні про відсутність у мові багатозначності слів, оскільки кожне нове вживання слова є новим словом, і в констатаціях граматистів, що службові компоненти аналітичних форм типу "буду писати", "більш хоробрий" не є ні словами, ні морфемами та ін.

З усього розмаїття ознак слова для "робочого" визначення цієї одиниці В. М. Русанівський вибирає кілька. «Слово, – на думку В. М. Русанівського, – це лінгвістична одиниця, що має (якщо вона не ненаголошена) у своїй вихідній формі один основний наголос і має значення, лексико-граматичну віднесеність і непроникність» [38, с. 122]. Натомість А. П. Загнітко вважає, що слово – «це одиниця найменування, що характеризується

цільнооформленістю (фонетичною та граматичною) та ідіоматичністю» [16, с. 13].

Навіть із цього короткого огляду дефініцій слова можна дійти невтішного висновку, що проблема визначення слова породжена об'єктивною складністю, багатосторонністю цієї мовної одиниці. Ця складність відображена у прагненні окремих лінгвістів протиставити лексему та слово (В. М. Русанівський), слово та синтагму (К. Г. Городенська), слово-тип та слово-член (С. В. Семчинський), слово-ономатему та слово-синтагму (Дж. Байбі) тощо. Але запровадження цих термінологічних розмежувань не рятує лексикологію (і лексикографію) від суперечок у конкретних рішеннях. Чи є різними словами, як вважав В. М. Русанівський, такі факти, як українські "вус" і "вуса", "пісок" і "піски", "звір" – "звірота" тощо? Всі ці факти можуть бути розглянуті як "семантичні варіанти" одного слова або як словоформи одного слова з урахуванням словникової групи парних іменників, омонімії лексико-граматичних розрядів, уточнених відомостей про будову парадигм граматичних категорій.

Дискусійні й питання, пов'язані з семантичною будовою слова, відношенням семантики слова до понять. Так, ще О. О. Потебня вважав, що значення слова співвідносне не з науковим, а із повсякденним побутовим поняттям. Але, як відомо, в індивідуальній практиці межа між побутовим та науковим поняттям "прозора", схильний до часових і ситуативних змін. Тому значення слова можна, ймовірно, визначити широко як думку того, хто говорить, а саме слово «як мовний знак предмета думки» [40]. Але лексикографічна практика, міркування лексикологів тут вражаюче різноманітні і суперечливі. Наприклад, в тлумачних словниках перше значення слова "вода" ототожнюється з науковим поняттям – *«Прозора безбарвна рідина, що є в чистому вигляді хімічною сполукою кисню і водню»*. Важко собі уявити, що думка про воду як хімічну сполуку кисню та водню присутня у ситуаціях вживання фрази *«Дай склянку води»*.

Ймовірно, треба погодитися із тим, що значення та поняття не є категоріями концептуально різних рівнів свідомості та пізнання. Тим часом наукові поняття – це категорія історична, а серед наукових понять необхідно бачити поняття істинні та хибні, стабільні та мінливі, глибокі та поверхневі, що розвиваються та залишені тощо. Ці критерії щодо оцінки значень слів у лексикології, як відомо, не застосовуються. Але й справедливим є те, що «послідовно розмежувати глибокі наукові поняття від приблизних життєвих, побутових – завдання нездійсненне, оскільки повсякденні поняття розвивають [за потреби] необхідну міру глибини і точності» [40, с. 201]. Причому значення слова, знака взагалі – це факт свідомості. Спрощено можна сказати, що це щось, представлене в голові того, хто говорить і слухає; воно при мовному спілкуванні не залишає (як "ідеальний бік") голови мовця і не переходить у голову слухача: за допомогою знаків (слів, зокрема) мовець намагається порушити аналогічний інформаційний процес у голові слухача.

Але знак (слово) пов'язаний, якщо враховувати трикутник Річардса-Огдена, з річчю та поняттям; знаки пов'язані між собою (аспект синтактики), мають відношення до таких форм мислення, як знання (інформація) та пізнання, тощо. Саме тому в сучасній науці існує багато концепцій значень, систематизація яких наведена, наприклад, у книзі «Компоненти змістовної структури слова». Там визначено такі концепції:

«Значення є: 1) названий предмет; 2) уявлення про предмет (або ідеальний предмет); 3) поняття; 4) відношення: а) між знаком та предметом; б) між знаком та уявленням про предмет (або ідеальним предметом); в) між знаком та поняттям; г) між знаком та діяльністю людей; д) між знаками; 5) функція слова-знака; 6) інваріант інформації; 7) відбиття (відображення) дійсності» [34, с. 300].

Так чи інакше названі концепції відбилися у дискусіях про лексичне значення, в класифікації типів лексичних значень слова. Загалом лексичне значення найчастіше визначали як сукупність понятійної сфери та

прагматичних конотацій, враховуючи, що синтагматичні фактори є вторинними по відношенню до семантичного та прагматичного аспектів. І водночас, як це показав І. Р. Вихованець, синтагматичні чинники важливі не лише для уточнення значення слова, але можуть бути об'єктивною підставою у розмежуванні типів значень. Так, очевидна об'єктивність класифікації лексичних значень у зв'язку зі ступенем їхньої синтагматичної зумовленості на вільні, фразеологічно пов'язані та функціонально, синтаксично зумовлені [32]. І. Р. Вихованець запропонував і типологію значень слів на основі відношення до об'єкта, що позначається, назвавши тут пряме, основне номінативне значення, похідне, що виникає внаслідок перенесення найменування, і експресивно-стилістичне. Як видно, в останній типології поєднуються в "одному найменуванні" різні аспекти мови: діяхронія та синхронія, семантика та прагматика. В аналізі семантики слова представлені спроби розмежувати денотативний та сигніфікативний аспекти, таку рису похідних слів, як внутрішню форму (явища й семантичного плану, як вважав ще О. О. Потебня), тощо. Але головне, до чого тут приходять лінгвістика, це те, що лексичне значення слова – це складна структура, а її складність визначається загальними властивостями знака: його семантикою і прагматикою [7].

Питання про системну організацію одиниць лексико-семантичного рівня мови поставили у лінгвістиці відносно давно. Ще В. М. Русанівський вважав, що слова в нашому розумі повинні об'єднуватися в ті ж групи, що і речі, що позначаються ними [38]. Іншими словами, він був упевнений у тому, що лексика становить систему через те, що вона позначає так чи інакше зрозумілу мовцями системну організованість зовнішнього світу. Причому в сучасному розумінні цього аспекту системності лексики констатація, що слова "світять відбитим світлом речей", стала поширеною. У результаті названий аспект системної організації лексики, пов'язаний із загальною ідеєю системності мови як знакового утворення, відобразився в теорії лексичних

полів, які аналізувалися на основі і парадигматичних (Й.Трір), і синтагматичних (В.Порциг) принципів.

Описи лексики мов на кшталт лексико-семантичних полів (тематичних груп) представлені у всіх географічних проявах лінгвістики. У побутування світової лінгвістики увійшли при цьому поняття семи, семантичного інваріанта та варіанта лексичного поля, гіпонімів та гіперонімів, увійшов і прийом диференціального семантичного аналізу лексики (прийом семантичних множників) тощо. Однак у теоретичному плані об'єктивність відповідності лексичного поля системності лексики ставиться під сумнів з кількох причин, з яких головними можна визнати такі: 1) слова за своїми семантичними ознаками можуть відноситися одночасно до кількох полів; 2) сама структура, диференціальні семантичні ознаки його компонентів системою не задаються, а визначаються суб'єктивно. Останнє можна проілюструвати наступним прикладом. Так, А. П. Загнітко на основі аналізу лексико-семантичного поля "родичі" вважав, що у визначенні семантики слова "батько" потрібно перераховувати такі "семантичні множники", як "чоловічий кровний батько в першому поколінні по відношенню до своїх дітей". Цей набір диференціальних семантичних ознак, на думку А. П. Загнітка, пов'язаний з необхідністю врахувати ряд гіпонімів: "батько", "мати", "дід", "бабуся", "вітчим" тощо. А. І. Р. Вихованець вважав достатнім таке визначення слова "батько": "батько в першому поколінні", оскільки, за його уявленням, існують у мові групи тематичних полів зі значеннями "родич по крові" та "родичі за суміжністю" (куди входить) слово "вітчим"), а повідомлення інформації "чоловічої статі" і "стосовно своїх дітей" в цьому випадку надмірне [16].

Аналіз лексики з погляду польової організації, пов'язаний зрештою з урахуванням таких відношень, як диференціальні, парадигматичні, синтагматичні, гіпер-гіпонімічні, знайшов застосування у практиці складання ідеографічних словників, у виробленні оптимальних дефініцій слів, у яких не було б поширених у тлумачних словниках помилок типу порочного кола,

незіставності обсягів понять, смислового протиріччя тощо. (Див., напр.: [36]). Загалом таке вивчення лексики все ж таки дозволяє представити препаровану, розкладену за тематичними групами, лексику як щось єдине, спаяне.

Лексика має системні властивості, які мають ніби зовнішній по відношенню до неї самої характер. Так, самі частини мови, лексико-граматичні розряди всередині частини мови – це різні за формою, за семантикою та синтагматичним проявом парадигматичні класи лексичних одиниць. Як прояв системності лексики розглядають часто й мотиваційні відношення груп "споріднених" слів, позначаючи їх термінами "епідигматичні" або "дериваційні". Використовувані тут поняття внутрішньої форми слова, принципу номінації, деетимологізації, хибної етимології спираються на усвідомлення специфічних семантичних і формальних відношень слів, які в даному випадку логічно назвати все ж таки мотиваційними, розрізняючи серед них синхронні (прямі та зворотні) та діахронічні.

Як факти прояву диференціальних відношень розглядають у лексикології протиставлення словникового складу за активністю вживання слів, "хронологічні" групи лексики типу неологізмів та застарілих слів (архаїзмів та історизмів), стилістично марковані групи нейтральної, наукової, поетичної, просторічної, розмовної, жаргонної, вульгарної лексики, групи загальноновживаної та діалектної лексики та ін.

Підходячи до слова як двосторонньої одиниці, лексикологи традиційно називають парадигматичні протиставлені групи, по-перше, з точки зору плану змісту: синоніми та антоніми, а по-друге, з точки зору плану вираження: омоніми (лексичні повні та неповні), омофони, омоформи, омографи та пароніми. Але щодо більшості названих понять у лексикології існують різні концепції, зумовлені розбіжностями у розумінні знаковості мови та слова, у методиці виявлення цих явищ. Одні лексикологи, наприклад, вважають, що синонімів у мові взагалі немає, що синоніми – це "просто

фікція" [39]; інші відносять до синонімів слова, частково чи повністю еквівалентні або в семантичному, або в синтаксичному відношенні [34], треті вважають, що синоніми – це слова, що позначають один і той самий предмет або одну й ту саму думку, тощо З оглядом літератури з проблеми синонімії можна познайомитися в книзі «Англійська синоніміка», в інших навчальних посібниках та наукових дослідженнях. Відомі й розбіжності лексикографів, що описують лексичну синонімію, у визначенні компонентів синонімічного ряду (парадигми), домінанти ряду. Подібною дискусійністю характеризуються і конкретні вирішення проблем антонімії, омонімії.

Якщо ж під значенням знака розуміти його здатність репрезентувати референт, враховувати асиметрію знака і референта, а також незалежність тотожності та відмінності одного від тотожності і відмінності іншого, ми змушені будемо розглядати дві класифікації, як і пропонував В. М. Русанівський [38]. Він писав: «Класифікація референтів представлена омореферентними, парореферентними, альтерореферентними та антиреферентними класами. Отже, на рівні референтів виділяються омореференти, парореференти, альтерореференти, антиреференти» [38, с. 200].

Усі названі В. М. Русанівським поняття легко визначувані, а самі факти доволі просто встановлюються. Омореферентні слова – це різні слова, що репрезентують один і той самий об'єкт, наприклад: "аероплан" – "літак". Парореферентні слова – це слова, що позначають близькі одне до одного сутності: "сміливий" – "хоробрий" – "мужній" – "безстрашний", "старий" – "літній" і т.д. Альтерореферентні слова позначають різні об'єкти: "стіл" – "писати". Антиреферентні слова позначають протилежні за тими чи іншими параметрами об'єкти, наприклад: "гарний" – "поганий", "початок" – "кінець" і т.д. А альтероніми – це цілком протиставлені за формою слова, відмінні у плані тотожності і відмінності від омонімів і паронімів. Причому виділення альтеронімів обґрунтовується В. М. Русанівським гранично переконливо. Він

зазначав: «Якщо виділяти омоніми і пароніми, то, дотримуючись принципу повноти переліку, слід вказати і на альтероніми» [38, с. 200].

Така класифікація, що враховує окремо градацію референтів і градацію відмінностей знаків, має не тільки теоретичний інтерес, а й практичне значення, зокрема, рятує лексикологію від вже надто тривалих дискусій про синонімію, антонімію, полісемію. Як антиподи в такій класифікації протиставляються лише омонімічні та омореферентні слова, паронімічні та парореферентні. Для інших випадків ми повинні дати перехрещувані в класифікаціях, але несуперечливі властивості. Наприклад, слова української мови "початок" – "кінець" – це антиреферентні альтероніми, "аероплан" – "літак" – омореферентні альтероніми, "стіл" – "пишу" – альтерореферентні альтероніми, "ключ" – "ключ" – альтерореферентні омоніми, "старий" – "літній" – парореферентні альтероніми тощо.

Наявні в лексикології різні розв'язання традиційних проблем, відсутність однозначних уявлень про системний характер лексики мають бути розглянуті як свідчення того, що система у лексиці складна та багатовимірна. І все ж адекватний опис системності одиниць цього рівня мови є актуальним для сучасної лінгвістики.

Крім того, типологія мовних значень, нерідко, відображаючи ті самі відношення, використовує різні терміни для явищ лексики і граматики, або ігнорує певні типи семантики та відношення на одному рівні мовної структури, гіперболізуючи їх по відношенню до іншого (скажімо, полісемія, омонімія, багатозначність тощо, поділ значення на семи розвинені і широко застосовуються в лексикології, але, під час аналізу граматики традиційно, натомість незаслужено, недооцінені, а нерідко й знехтувані), але існують й винятки (напр., [47, с. 51–53]). Так, *синонімічні* відношення, які характеризує таке *асиметричне співвідношення плану мовної форми і плану мовного значення, як відмінність форми, натомість спільність значення* (абсолютна синонімія) (*мовознавство – лінгвістика, абетка – алфавіт, оплески – аплодисменти* тощо), або тяжіння до нього (інші види синонімії), властиві й

граматичним значенням. Граматична *синонімія* знаходить прояв у фактах паралелізму та варіантності морфологічних форм на зразок: синтетичних і аналітичних *писатиму* і *буду писати* – майбутній час, *цікавіший* і *більш цікавий* – вищий ступінь порівняння прикметників; паралельних словозмінних формантів *батьк-у* і *батьк-ові* – Д. в., одн., *сол-і* та *сол-и* – Р. в., одн., на *мост-у* і на *мост-і* – М.в., одн., *п'ят-и* і *п'ять-ом* – Д.в.; словотвірних формантів *не-логічний* і *а-логічний*, *з-орати* і *ви-орати*, *зл-ість* і *зл-об-а*, *абрикос-н-ий* і *абрикос-ов-ий*, *біг* і *біга-нн-я* тощо. Те ж саме можна сказати й про *контрастивні* відношення мовних одиниць, зокрема **антонімічні**, яким властива *семантична спільність і протиставлення за значенням* на основі спільних зв'язків (*добро* – *зло*, *холодний* – *гарячий* та ін.), адже саме такими відношеннями пов'язані усі грамеми (граматичні форми і граматичні значення) в межах граматичних категорій і парадигм, напр., числа одн. *книжк-а* і мн. *книжк-и*, роду чол.р. *гарн-ий*, жің.р. *гарн-а*, сер.р. *гарн-е* тощо. Антонімічні відношення властиві й словотвірним афіксам: префіксам (*за-йти* – *ви-йти*, *по-любити* – *роз-любити*, *при-вчити* – *від-учити*, *за-міський* – *перед-міський*, *над-земний* – *під-земний*), суфіксам (*гадюч-к-а* – *гадюч-ищ-е*, *товст-еньк-ий* – *товст-езн-ий*). **Омонімічні** відношення, протиставлювані синонімічним як протилежний тип *асиметричного співвідношення плану форми і плану значення*, а саме – *спільність форми, натомість відмінність значення* (*коса* – «заплетене волосся», *коса* – «знаряддя праці для зрізування трави», *коса* – «вузька смуга суходолу чи меншої глибини у водоймі»), також властиві й граматиці. У словотворі йдеться про омонімію коренів (*буд-увати* – *буд-ити*, *куп-ити* – *куп-ати*), префіксів (*за-співати* – *за-міський*, *над-можливість* – *над-будова* – *над-різати*), суфіксів (*глиб-ин-а* – *капуст-ин-а*, *стол-ик* – *математ-ик*) Омонімічними бувають і словозмінні форманти, наприклад, такими є флексії форм у межах одного словозмінного типу (*батьк-ові* – Д. в. одн., на *батьк-ові* – М. в. одн., форма *ночі*, що виражає значення Р. в., Д. в., М. в. одн., Н. в., Зн. в., Кл. в. множ. тощо), різних словозмінних класів в межах однієї частини

мови та різних частин мови (*сильн-а* – Н.в., одн., ж.р., пр., *рук-а* – Н.в., одн., І в. ім., *чоловік-а* – Р.в., одн., II в. ім., *писал-а* – III ос., одн., мин.ч., ж.р. дієсл.; *хат-и* – Р.в., одн. ім., *хат-и* – Н.в., мн. ім. і *бер-и* – наказовий спосіб. II ос., одн., *вишн-і* – Р.в., одн. ім., *вишн-і* – Н.в., мн. ім. і *висок-і* – Н.в., мн. прикм.), а також словозмінні і несловозмінні форманти, напр., флексії і суфікси (*добр-е*, де *-е* – флексія прикм. Н.в., одн., с.р. і *добр-е*, де *-е* – суфікс прислівника; *літ-ом*, де *-ом* – флексія ім. Ор.в., одн. і *літ-ом*, де *-ом* – суфікс прислівника) тощо.

Багатозначність (полісемія), як і проблема диференціації багатозначності і омонімії, також загальномовне семантичне, а не лексико-семантичне явище, так суфікс *-ач-* має значення: 1) *вивантажув-ач* «Особа, робітник, що займається вивантажуванням; 2) *вивантажув-ач* «Пристрій, механізм, який вивантажує»; 3) *збагачув-ач* – спец. «Речовина, сполука, які сприяють процесові збагачення руди, вугілля тощо»; суфікс *-ник* має значення: 1) *заправ-ник* – «Особа. Той, хто заправляє паливом машини; 2) *заправ-ник* – «Пристрій, машина, апарат, що служить для заправлення паливом»; 3) *відділь-ник* – «Речовина, що сприяє виділенню з чого-небудь іншої речовини»; суфікс *-атор* має значення 1) *іміта-тор* – «Особа, той, хто імітує кого-, що-небудь» 2) *іміта-тор* – «Тренувальний або дослідницький прилад, пристрій для імітації, відтворювання певних явищ, дій»; 3) *флота-тор* – «Речовина, яку застосовують для регулювання процесу флотації» 4) *вулканіза-тор* – «Місце, де відбувається вулканізація, казан, у якому вулканізують каучукові вироби». Багатозначним також є суфікс *-ар* - у словах *лік-ар*, *пек-ар* – він разом з коренем називає професію, а в словах *скляр*, *кобзар*, *стол-яр* утворює назви людей за родом діяльності; суфікс *-б-(а)*: *бороть-ба*, *молоть-ба* (називає предметну дію), *жур-ба*, *гань-ба* (називає стан); суфікс *-ищ-(е)*: *руч-ищ-е*, *бород-ищ-е* (виражає згрубілість), *мороз-ищ-е*, *рев-ищ-е* (позначає збільшеність); суфікс *-ач*: *виклад-ач*, *тк-ач* (називає професію), *чит-ач*, *гляд-ач* (називає діяча). Полісемія властива й префіксам: префікс *пра-*: *пра-дід*, *пра-родич* (давність, часова віддаленість), *пра-внук*

(родинний зв'язок); *ви-*: *ви-рости*, *ви-черпати* (завершення дії), *ви-літати*, *ви-ганяти* (спрямування дії), *ви-шукати*, *ви-бігати* (наслідок дії).

Існує й вужче розуміння багатозначности службових морфем – як варіантів реалізації у словотвірній моделі основної семи. Скажімо, сема «особа», що виражена суфіксом *-ець* має такі морфемно-семантичні варіанти: особа за професією (*продав-ець*), особа за видом занять (*позико дав-ець*), особа за національністю (*литов-ець*), особа за територіальною ознакою (*латиноамерикан-ець*), особа за суспільно спрямованою ознакою (*бор-ець*), особа за політичними уподобаннями (*народовол-ець*), особа за релігійним спрямуванням (*богомол-ець*), особа за світоглядною належністю (*інакодум-ець*), особа за належністю до угруповання (*гуртків-ець*), особа за позитивною внутрішньою ознакою (*мудр-ець*), особа за негативною внутрішньою ознакою (*лукав-ець*), особа за зовнішньою ознакою (*кучеряв-ець*), особа за демінутивною характеристикою (*брат-ець*).

На окрему увагу заслуговують перехідні типи значень. Лексико-граматичні значення частин мови та ЛГР. Вони відбивають об'єктивну взаємодію лексичної і граматичної сфер, оскільки значення цих граматичних класів ми не можемо назвати суто лексичними, адже частини мови є найкрупнішими, фінальними (найвищими в ієрархії) граматичними (морфологічними) класами слів, а ЛГР – підкласами в межах цих класів. Наявність лексичного наповнення в частиномовної семантики доводить той факт, що за збереження лексичного значення вивідна (вторинна, похідна) одиниця навіть за збереження незмінним лексичного значення вважається новим словом під час реалізації такого словотвірного типу, як синтаксична деривація (транспозиція): транспозиція форми, напр., *наречена* (дієприкметник) – *наречена* (іменник), *майбутнє* (прикметник) – *майбутнє* (іменник) і транспозиція значення (*бігти* – *біг*, *гарний* – *гарно*).

Говорячи про перехідні типи значень, зауважимо, що проблемним у мовознавстві є не лише перехід межі лексика / граматики, а й характеристика перехідних явищ у межах граматики. Так, абсолютно органічно й виправдано

виглядає визначення багатьох граматичних категорій в останній академічній граматиці української мови як *міжрівневих*, де, скажімо категорія відмінка визначена як *морфолого-синтаксична*, категорія ступенів порівняння прикметників, розглянута й як прояв актантної деривації, визначена як *морфолого-синтаксико-словотвірна*, дієслівні роди схарактеризовані як *морфолого-словотвірні* категорії, категорія стану – як *морфолого-словотвірно-синтаксична* категорія, категорія перехідності/ неперехідності – як *морфолого-словотвірно-синтаксична* тощо.

Визначаючи *характер і закономірності взаємодії різних типів мовних значень в структурі української мови* висновуємо таке: по-перше, *морфологія* загалом, як частина граматики, є *перехідною зв'язковою ланкою між граматиною і лексикою*, зокрема *морфеміка* як складник морфології розглядає і *лексичну* (корінь) і *граматичні* (усі афікси) морфеми та морфи (їх форму, значення, інвентар, варіювання), *словотвір* як складник морфології розглядає *лексичні* одиниці (похідні слова), але з погляду їхньої *граматичної* організації (моделей, структур, закономірностей формального і семантичного співвідношення твірних і похідних одиниць), *парадигмологія*, яка є третім складником морфології, кінцевою, найабстрактнішою класифікацією має *вчення про частини мови* теж поєднує в цій класифікації *лексичну* і *граматичну* семантичні сфери, взаємодію лексики та граматики відбивають і ЛГР; по-друге, домінування сфер взаємодії над «чистими» значеннями того чи того мовного рівня може увести дослідника у відчай своєю складністю й багатовекторністю, але вченому варто усвідомити таку істину – поділ мовних значень на лексичне, граматичне та інші типи – це лише результат наукового пізнання, абстрагування, і насправді немає ніякої «складної взаємодії», а є просто єдине мовне значення, яке, за потреби, завжди у мові знаходить собі мовну форму на будь-якому рівні, таке усвідомлення *єдності мовного значення і абстрактності класифікації мовних значень, що зумовлена передусім їхньою типовою формою вираження*, заспокоює дослідника, *гармонізує* його відношення до об'єкта дослідження шляхом усвідомлення

гармонійності самого об'єкта – мови, де значення – ідеальна сфера, яка набуває тієї мовної матеріальної форми, якої потребує сама мовна система, набуваючи її в кожному конкретному мовленнєвому акті.

Поза межами чи на межі лексики і граматики (з проєкцією на частиномовну сферу і ЛГР) також знаходиться класифікація мовних значень за виконуваними у мовленні функціями, сферою переважного використання *на семітичні класи*: а) *характеризаційні* – повнозначні слова; б) *ідентифікаційні* – власні назви; в) *квантитативні* – числівники; г) *дейктичні* – слова суб'єктивної, об'єктивної і внутрішньоструктурної вказівки (особові, вказівні та ін. займенники); г) *зв'язкові (реляційні)* – прийменники, сполучники та ін.; д) *заміщувальні* слова – неозначені, питальні, заперечні та ін. займенники. Об'єктивним є поділ морфологічних класів *за синтаксичною ознакою* на самостійні і службові, за номінативною природою – *номінативні* (самостійні частини мови) і *прономінативні* (займенники).

Висновки до розділу 2

Мова формує уявлення про об'єктивну дійсність, а вся наша позамовна дійсність (і матеріальна, й ідеальна, мисленнева), яку репрезентує система мовних значень (різноманітних лексичних і граматичних), сформована системою мови, залежить від її структури, специфіки. Наповнення мовних форм як знаків семантикою відбувається залежно від структури цих знаків, від структури, яку ці знаки своїми відношеннями утворюють, залежно від мовних форм. Таким чином, основним критерієм типології мовних значень об'єктивно є типологія мовних форм. Пошук власне семантичних, не пов'язаних з мовними формами підстав для класифікації мовних значень, як виявляється, в багатьох випадках – шлях хибний, оманливий.

РОЗДІЛ 3. МОВНА СЕМАНТИКА І ПРОБЛЕМИ ЛІНГВОДИДАКТИКИ

3.1. Ознайомлення учнів з мовним значенням на уроках української мови в ЗЗСО

3.1.1. Зміст та завдання роботи вчителя української мови в основній школі

Поняття значення слова одне із найскладніших. Знайомство з ним учні починають у 5 класі, де за чинною програмою [48] вивчають тему «Лексичне значення слова». В лінгвістиці, як відомо, немає загальноприйнятого визначення значення слова, тому слід керуватися такими принципами: необхідно домогтися розрізнення учнями значення слова і та позначеної словом реалії. У цьому сенсі видаються невдалими визначати значення як такого, що визначає слово, – таке визначення може призвести до ототожнення значення та реалії. Під значенням слова розуміють відображення у слові явищ дійсності (предметів, ознак, відношень, процесів тощо). Слово називає реалії дійсності. Але слово не лише називає, а й узагальнює. Лексичне значення слова співвідносне як з явищами навколишньої дійсності, так і з відповідними поняттями, що відбивають в повному обсязі лише істотні ознаки реалії, дозволяють відрізнити одне явище від іншого. Так, коли ми називаємо *столом* предмети різного розміру, форми, призначення і т. ін., ми відволікаємось від індивідуальних особливостей конкретних предметів і зосереджуємо увагу на їх основних рисах. Лексичне значення – це те, що дозволяє нам об'єднати всі реалії, які називаються цим словом, і відокремити їх від реалій, які називають іншими словами. Крім понятійного значення слова можуть входити емоційно-оціночні, експресивні компоненти. Так, слова *книга* і *книжечка* співвідносяться з одним і тим же поняттям, але друге слово має також додатковий емоційно-оцінний компонент значення.

Деякі підручники основної школи відмовляються від визначення поняття значення слова, пор. [9]. Інші пропонують дещо спрощене у своєму

формулюванні визначення на зразок: лексичне значення – зміст слова; те, що воно означає [1, с. 35; 15, с. 17]. Також подається визначення лексичного значення через його порівняння з граматичним, пор. «Треба вміти розрізняти лексичне й граматичне значення слова. Граматичне значення слова вказує на ознаки частини мови, до якої воно належить: рід, число, відмінок, особа та ін.» [1, с. 35]. Деталізує цю інформацію рис. 1.

<i>циба́тий</i>	
лексичне значення	граматичне значення
з довгими тонкими ногами	Н. в., одн., ч. р.
<i>па́нькаюся</i>	
доглядати за ким-небудь, потураючи його примхам, каверзуванням	теп. ч., 1-ша ос., одн.

З'ясувати лексичне значення слова можна за тлумачним словником. У ньому зібрано слова за алфавітом. До кожного з них подано інформацію про граматичне й лексичне значення, наприклад: *маслю́к*, -а, *чол.* Їстівний гриб з опуклою жовто-бурою шапкою, покритою липким слизом.

Рис. 1. Розрізнення лексичного і граматичного значення

Отже, підручники пропонують дедуктивний шлях вивчення цієї теми: учні отримують знання у готовому вигляді, з підручника чи пояснення вчителя.

Однак можливе вивчення цієї теми й методом бесіди з використанням аналізу мовного матеріалу. Так, вчитель пише на дошці звук [в] і запитує, що це за одиниця, чи має значення. Після цього вчитель пише слово *вода* і просить сказати, що це за мовна одиниця (слово). Вчитель просить дати фонетичну характеристику цієї одиниці, записує транскрипцію, звертає увагу учнів те що, що у написанні транскрипції вони звертали увагу не на знання того, що позначається у мові цим словом; слово має зовнішню оболонку (звукову та літерну). Далі вчитель просить пояснити, що означає слово *вода*. Учні за допомогою навідних питань та уточнень вчителя відповідають, що *вода* – це прозора безбарвна рідина без смаку та запаху. Після цього вчитель читає словникову статтю з «Великої української енциклопедії»:

«найпростіша стійка хімічна сполука водню з киснем (H_2O), за нормальних умов – рідина без запаху, смаку і кольору» (https://vue.gov.ua/Головна_сторінка). Після прочитання вчитель запитує, чи обов'язково мати таку повну інформацію, щоб знати і правильно вживати слово *вода*. Учні роблять висновок, що необов'язково: у значенні слова відбиваються в повному обсязі ознаки позначуваної реалії, лише найбільш істотні з погляду наївного повсякденної свідомості, ті ознаки, які дозволяють відрізнити цю реалію від інших, названих іншими словами. Вчитель зачитує словникову статтю з «Академічного тлумачного словника української мови в 11 томах» (1970–1980) [2, т.1, с. 716]: «Прозора, безбарвна рідина, що становить собою найпростішу хімічну сполуку водню з киснем». Під час вивчення цієї теми учні стикаються з лексикографічними проблемами: їх відсилають до тлумачного словника. Використовуючи запропоновану вище методику подання цієї теми, можна наочно продемонструвати різницю між енциклопедичними словниками, об'єктом опису яких є сама реалія з максимальними набором своїх ознак, і лінгвістичним словником, що описує слова як мовні одиниці. У підручниках з української мови у додатках наведено тлумачні словнички, які необхідно використовувати щодо цієї теми. Учні розглядають словникову статтю словничка і роблять висновок, що з тлумачного словника можна отримати значну інформацію про слово: його написання, наголос, окремі морфологічні характеристики і, нарешті, значення (систему значень).

Далі в 5 класі вивчають такі теми, пов'язані з лексичним значенням: «Однозначні та багатозначні слова», «Пряме та переносне значення слова». Для кращого представлення цієї теми учням можна запропонувати розглянути малюнки, що зображують, наприклад, *ніжку людини* і *ніжку стола*. Потім поставити учням запитання: Яким одним словом названі зображені предмети? Скільки лексичних значень має це слово? Після цього запроваджуються визначення: слова, мають одне лексичне значення, називаються однозначними; слова, які мають кілька лексичних значень,

називаються багатозначними. Багатозначне слово називає різні предмети, ознаки, дії, у чомусь подібні між собою (кнопка канцелярська, кнопка дзвінка та кнопка на одязі: у всіх трьох випадках слово кнопка позначає невеликий предмет, на який потрібно натиснути, щоб приєднати щось до чогось). Різні лексичні значення багатозначного слова вміщують в одній і тій самій словниковій статті та нумеруються поспіль. Перенесення назви відбувається, якщо предмети мають якусь подібність (золота пшениця). Дії людей можуть приписуватись предметам (*вітер заснув*). У тлумачному словнику вказується як пряме, а й переносне значення слів.

Підручник для 5 класу пропонує такий теоретичний матеріал на цю тему: Однозначні слова – це слова з одним лексичним значенням (*герб*). Багатозначні слова – це слова, які мають кілька значень (*супутник*). Значення багатозначного слова пов'язані за змістом. Багатозначних слів більше ніж однозначних. Багатозначні слова мають прямі та переносні значення. Пряме значення слова – це його основне лексичне значення (*вовк вис*). Переносне значення – це вторинне значення слова, яке виникло на основі прямого і пов'язане з ним за змістом (*вітер вис*). Переносні значення можуть стати прямими у багатозначних слів (*носик чайника*). Первинне пряме значення іноді може бути відновлено лише з вивчення історії слова (красний – «красивий»).

Дамо деякі рекомендації до вивчення цієї теми. Вчитель повинен поставити і розкрити такі питання: 1. Чому у слові може бути кілька значень? 2. Яким є характер зв'язку між значеннями багатозначного слова? 3. Чи всі вторинні (переносні за походженням) значення багатозначного слова переносні; Чи може у слова бути кілька прямих значень? При розгляді цих питань необхідно спиратися на такі теоретичні положення. Усі значення багатозначного слова семантично пов'язані між собою (хоча іноді й не відразу). Якщо смислові зв'язки між значеннями перестають простежуватися, багатозначне слово розпадається на омоніми. У багатозначному слові виділяються головне (основне, вихідне, первинне) значення слова та похідні

(переносні) значення. Нові значення виникають у слова внаслідок перенесення найменування (зовнішньої звуко-літерної оболонки слова) з одного об'єкта дійсності на інші об'єкти.

Існують два типи перенесення найменування: метафора та метонімія. Метафора – це перенесення найменування за подібністю: чимось схожі один на одного об'єкти починають називатися одним словом. Подібність між предметами може бути 1) зовнішньою – за кольором, формою, розташуванням, розміром і т. ін. (*золота осінь, море сліз, стіна очерету, краплі барабнять*); 2) функціональною (*павутиння брехні*); 3) емоційною – у сприйнятті людиною (*холодний погляд*).

Метонімія – це перенесення найменування за суміжністю: два явища, реально пов'язані один з одним (просторово, ситуативно, логічно і т. ін.), отримують одне найменування, називаються одним словом (*клас запізнився, подарункове видання, вхід забитий, користуватися Авраменком*). Різновидом метонімії є синекдоха – це перенесення найменування з частини на ціле або (рідше) з цілого на частину (*стадо в сто голів худоби (=тварин), сусіди купили машину (=автомобіль)*); але машиною називається і цілий клас механізмів: *пральні, швейні та ін. машини*). Не всі переносні за походженням значення ми відчуваємо як образні однаковою мірою. За ступенем образності та поширеності метафори та метонімії можуть бути: 1) індивідуальні (авторські). Образність максимальна, вживання пов'язані лише з авторським текстом; у словниках не відображаються; 2) загальноповживані: *стіна лісу, море сліз, зірка екрану, пиляти ('ляти')*. Образність менша, але чітко відчувається носіями мови, вживання у поетичній чи повсякденній мові нерідко; у словнику мають позначку *переносне*; 3) мовні («сухі»): *ніжка стільця, капелюшок гриба, гусениці трактора, сонце зайшло, годинник іде*. Образність не відчувається, ці переносні за походженням значення є основними найменуваннями певного предмета, ознаки чи дії – переносні за походженням, але прямі з погляду функціонування значення слів, які мають посліду *переносне*. Отже, поняття метафоричного перенесення у

мовознавстві ширше, ніж у літературознавстві, де такі мовні («сухі») метафори, виконують лише функцію називання, як метафор не розглядаються.

При вивченні цієї теми у 5 класі немає необхідності використовувати такі терміни, як метафора, метонімія та синекдоха, проте суть процесу перенесення найменування необхідно донести до учнів. Типовою помилкою є вказівка учням на те що, що багатозначність утворюється з допомогою перенесення значень, це неправильно. Необхідно зафіксувати увагу учнів на тому, що переноситься лише найменування (назва, зовнішня оболонка слова — певна звуко-літера послідовність); перенесення відбувається з однієї реалії дійсності в іншу з урахуванням подібності чи реального зв'язку (суміжності) цих реалій. В результаті перенесення дві різні реалії починають називатися даним словом, тобто у слова виникає нове значення. Слово, як було зазначено, може мати кілька значень, зокрема кілька прямих: переносне за походженням значення функціонує як пряме у разі, якщо воно втрачає образність і є первинним найменуванням будь-якої реалії (*годинник йде, стоїть*). Таким чином, обов'язковою умовою переносного значення є його образність. Для розкриття цієї теми необхідно повністю розглянути систему значень хоча б одного слова, наприклад, слова *голова*, у якого в «Академічному тлумачному словнику української мови в 11 томах» (1970–1980) [2, т.2, с. 109]: наведено 9 значень. Частина значень утворена на основі подібності реалій (метафоричне перенесення, перенесення за подібністю розташування та за подібністю форми); інші значення утворені перенесенням найменування за суміжністю реалій (метонімічні перенесення).

Учні повинні засвоїти спосіб відображення полісемії у словнику та функції полісемії. При цьому важливо зрозуміти, що основні функції багатозначності – номінативна та номінативно-експресивна. Переносні значення слова є основою спеціальних прийомів виразності – тропів. До них належать метафори, метонімії, гіперболи, літоти, епітети та ін.

3.1.2. Зміст та завдання роботи вчителя української мови в профільних класах

Тему «Мова як знакова система і суспільне явище» за чинною програмою з української мови для учнів профілю «Українська філологія», пор. [50; 51], вивчають у 10 класі.

Метою її вивчення є розширення уявлень про знакову сутність мови; про основні функції мови (комунікативна, пізнавальна, кумулятивна та ін.).

Працюючи над теоретичним матеріалом про знакову природу мови та її основні функції, важливо звернути увагу старшокласників на подібності та відмінності штучних знаків та знаків мовних, основним з яких є слово.

Слово як мовний знак є певною послідовністю звуків, яка несе інформацію, виражає значення або кілька значень. Головне призначення знака як такого – служити засобом передачі інформації, і ця властивість знака є загальною для штучних та природних мовних знаків. Одна з найважливіших властивостей мовного знака – його мінливість. Крім представленого в параграфі прикладу мінливості мовного знака — переосмислення значення слова *лестошів* — можна навести й інші. Наприклад, *волонтер* – у давнину – солдат-доброволець, у сучасній українській *волонтер* – це доброволець, який бере участь у будь-якій суспільно корисній справі. Можна запропонувати учням згадати слова сучасної української, які почали вживатися у новому їм значення. Наприклад, слово *миша* – невеликий допоміжний пристрій для введення інформації в комп'ютер, рух якого контролює положення курсору.

Яскраві приклади розвитку лексичних значень слів наведемо у вправах, які можуть здатися складними для учнів, тому їх виконання необов'язкове. Але вмотивованим старшокласникам можна запропонувати такі завдання, у них наведено приклади того, як треба міркувати для встановлення значень мовних одиниць.

Вправа 1. «Чи йому тобі заздрити?» – Сказав Петро Василю, показуючи на Миколу. Хто кому не повинен заздрити, на думку Петра?

(А) Петро Василеві; (Б) Василь Миколі; (В) Микола Василеві; (Г) можливі варіанти (Б) та (В); (Д) можливі варіанти (А), (Б) та (В).

Розв'язання. Слово йому може називати і того, хто заздрить, і того, кому заздрять. Те саме стосується і слова тобі. Таким чином, у цієї фрази два розуміння: «Чи має він, Миколо, заздрити тобі, Василю?» і «Чи ти маєш, Василю, заздрити йому, Миколі? В обох випадках питання риторичне: Петро вважає, що заздрити не треба. Відповідь: (Г).

Вправа 2. Які два слова можуть бути антонімами?

- (А) розбивати – забивати; (Б) розвивати – завивати;
- (В) розігрівати – зігрівати; (Г) розсікати – засікати;
- (Д) рознімати – знімати.

Розв'язання. Антонімами можуть бути слова *розвивати* та *завивати*, якщо мова, наприклад, йде про зачіску: тоді завивати – це робити волосся витим, кучерявими, а розвивати – знову робити завите волосся прямим. Відповідь: (Б).

Вправа 3. Яке з поданих речень, що трапилися в ЗМІ, побудовано не так, як решта?

- (А) Вечір прикрасить виступ спеціальних гостей.
- (Б) Дозвілля гостей прикрасить авторський вечір письменника та вченого Михайла Слабошпицького.
- (В) Профіль королеви Британії прикрасить логотип Google.
- (Г) Кабінет директора фірми прикрасить герб із символікою компанії.
- (Г) 1 січня нічне небо прикрасить новорічний феєрверк.

Розв'язання. Всі речення містять дієслово *прикрасить*. У чотирьох запропонованих реченнях підмет стоїть після цього дієслова. Це легко перевірити, замінивши дієслово *прикрасить* на сполуку *буде прикрашений*: Вечір буде прикрашено виступом...; Дозвілля гостей буде прикрашено авторським вечором...; Кабінет директора фірми буде прикрашено гербом...; Нічне небо буде прикрашено феєрверком. І лише у третьому реченні підмет, навпаки, стоїть перед дієсловом: справді, речення *Профіль королеви Британії*

буде прикрашено логотипом Google описувало б абсурдну ситуацію (а речення *Логотип Google буде прикрашено профілем королеви Британії* – навпаки, реальну ситуацію, що сталася на день візиту королеви до офісу компанії). Отже, це речення відрізняється від інших порядком слів. Відповідь: (В).

Вправа 4. У якому з прикладів слово *дико* вжито не в тому значенні, як в інших?

(А) Дико хочеться когось здивувати. Хоч чимось.

(Б) Мімоза сором'язлива дико росте в тропіках обох півкуль.

(В) Впіймавши її погляд, він дико перелякався.

(Г) Андрій раптом відчув, як страшно, як дико втомився він від усієї цієї історії.

(Г) Нам було дико цікаво разом.

Розв'язання. У прикладах (А), (В), (Г) та (Г) слово *дико* позначає 'дуже сильно' (значення високого ступеня часто виражається в розмовній мові подібними прислівниками: жахливо вихований, страшно хочеться, моторошно втомився та інших), а прикладі (Б) – зовсім інше: «природно, без втручання людини» (пор. дика природа). Відповідь: (Б).

Вправа 5. Добираючи за завданням вчителя приклади з творів, один приклад учень, скоріше за все, зрозумів неправильно. Який?

(А) Вже давно, втомлений невільник, задумав я втекти.

(Б) Він був, море, твоїм співаком.

(В) Оплачете, любі, мій жереб у тиші.

(Г) А ви, мужайтеся і прислухайтеся, повстаньте, занепалі раби.

(Г) Я вас, нахаби! Дайте рушницю.

Розв'язання. Школяр за завданням вчителя добирав приклади зі звертаннями. Однак у прикладі (А) словосполучення *втомлений невільник*, виділений комами, – не звертання, а відокремлене означення, відноситься воно не до читача, а до автора, від імені якого ведеться розповідь. Відповідь: (А).

Вправа 6. У якому з прикладів підкреслене слово називає жінку за іншим принципом, аніж у інших?

(А) Загалом я не вірю в цих молодих слідчих, двадцяти-п'ятирічних прокурорш та оперативниць.

(Б) Професорша пекла на дорогу Дмитрові млинці, професор у кабінеті готувався до лекції.

(В) – Може допомогти принести? – Запропонував Елек. – Не моя робота, – відгукнулася директорша. – Кореспонденцію доставляють вранці.

(Г) Лікарша посміхнулася так, ніби вона не уколи робила, а роздавала цукерки.

(Д) Сидів навпроти столу літньої бібліотекарши Надії Никифорівни, поки та десь за шафами шукала йому книги.

Розв'язання. Прокуроршу, листоношу, лікаршу та бібліотекаршу в даних прикладах можна назвати і прокурором, листоношою, лікарем, бібліотекарем: це жінки, які мають відповідну професію. А ось *професорша* тут, як видно за контекстом, – не жінка-професор, а дружина-професора. Колись усі такі слова із суфіксом -ш- мали саме це значення: генеральша – дружина генерала, лікарша – дружина лікаря, прокурорша – дружина прокурора. Але зі збільшенням частки жінок у більшості професій у таких слів у розмовному мовленні з'явилося нове значення. Відповідь: (Б).

Вправа 7. У якому реченні можна однозначно визначити вид дієслова?

(А) Багато хто з них хрестився лише в старості.

(Б) Їхні діти хрестилися у православну віру.

(В) Переселенці одружувалися та хрестилися.

(Г) Перехожі швидко і мовчки хрестилися.

(Д) Деякі воловецькі князі хрестилися.

Розв'язання. Слово *хреститися* має два значення: 'піддаватися обряду хрещення, ставати хрещеним' і 'робити особливий жест, що зображує хрест'. Цікаво, що при цьому в першому значенні дієслово хреститися двовидове – може відноситися і до недоконаного, і до доконаного виду, а в другому

значенні воно відноситься лише до недоконаного виду. Відповідно, неоднозначно визначається вид у тих реченнях, де дієслово вжито у першому значенні: це речення (А), (Б), (В) і (Г). Це легко побачити, замінюючи *хрестилися* на обряд хрещення і пройшли обрядхрещення: обидві заміни можливі у всіх чотирьох прикладах. У прикладі (Г) дієслово вжито у другому значенні (перехожі явно не могли б швидко і мовчки пройти обряд хрещення – це досить тривала процедура, яка не відбувається на ходу). Таким чином, тут вид визначається однозначно – недоконаний (у доконаному виді потрібно було б сказати перехрестилися). Відповідь: (Г).

Висновки до розділу 3

Отже, ознайомлення учнів з найскладнішим мовним поняттям «значення» є надзвичайно важливим і вимагає спеціальної підготовки вчителя-словесника. Найбільше труднощів викликає пояснення і розуміння граматичної семантики, порівняно з лексичною. Це закономірно, адже дійсно, пізнання граматичної семантики, потребує дещо іншого узагальнення, порівняно з пізнанням семантики лексичної.

ВИСНОВКИ

В українській мові розрізняють лексичні і граматичні значення, а серед граматичних – морфологічні і синтаксичні значення, а серед морфологічних – словозмінні, формотвірні і словотвірні значення, відбувається лише тому, що ці значення типово (або й не дуже типово, але не спорадично) виражаються відповідними формами, знаками мовної структури відповідних рівнів.

Інші типи семантики, види семантичних відношень, що виділяють у мовознавстві, пов'язані з абстрагуванням від інших і зосередженні на таких ознаках мовного значення, як: *міра зв'язку мовного значення з об'єктом позамовної дійсності (денотативне, референтне значення)* чи *означуванним поняттям – об'єктом мислення (сигніфікативне)*, *первинність мовного значення в семантичній структурі мовного знака (прямі і переносні (метафоричні, метонімічні, синекдохічні) значення)*, *здатність виражати а). об'єктивовану інформацію про відображену дійсність (логіко-понятійну інформацію) чи б). суб'єктивно-оцінну інформацію, вказуючи на емоційне ставлення мовця до денотата, або в). інформацію, зумовлену контекстом, (когнітивне і конотативне (чи прагматичне), а також колокативне (чи коокуренентне) значення)*, *відношення змісту висловлювання до дійсності як реального або ірреального, та ставлення мовця до змісту висловлювання (об'єктивно і суб'єктивно модальні значення)*, *комунікативна зумовленість (комунікативні значення)*, *рівень узагальнення щодо мовної системи (мовні і мовленнєві значення)*, *зумовленість контекстом, дискурсом (контекстуальні, дискурсивні значення)*, *спрямованість на позамовну дійсність чи зумовленість внутрішньомовними відношеннями (зовнішньо- і внутрішньомовні значення)* тощо. Але всі вони зумовлені й мовною структурою, оскільки виражаються саме в контексті. Синтаксична граматична структура, речення, текст, дискурс – є фінальними, остаточними формами прояву, експлікації, реалізації мовних значень.

Взаємодія значень і форм, усвідомлена на лексичному рівні, мала наслідком появу понять *синонімія, омонімія* тощо як різновидів диспропорції

мовних значень і форм. На рівнях морфології (морфемології, словотвору, парадигмології) та синтаксису диспропорція форм і значень набуває поглиблених, більш виразних форм. Виявляється, що є чимало граматичних форм, що позбавлені граматичного значення певної граматичної категорії, так званих *морфологічно надлишкових форм* (форми числа необчислюваних іменників *молоко, вершки*), а з іншого боку, є багато граматичних значень, які не мають системно очікуваних форм (іменники *бюро, журі, ательє* тощо позбавлені морфологічних форм роду, відмінка, числа), або мають форми, що не відповідають їхньому значенню (*ножиці, штани* – можуть позначати однину і множину, але мають лише морфологічну форму множини), їх називають *морфологічно недостатніми*. Морфологічна недостатність має здатність компенсуватися за допомогою так званої *синтагматичної парадигматики*: коли ми чуємо *одні ножиці, дві пари штанів, ательє відкрилися, поважне журі*, то розуміємо значення і числа, і роду, і відмінка, оскільки ці значення набувають синтагматичної форми і виражаються за допомогою саме неї. Трапляються й такі види диспропорції, коли форма, що системно представляє одну граему, передає значення системно протиставленої граеми, скажімо, коли ми чуємо форми множини ойконімів (*Суми, Чернівці, Черкаси, Маяки*), то розуміємо незалежно від контексту чи то поза контекстом, що йдеться про однину, один населений пункт, хоч форму вони мають множинну. Чому граматична форма не обманює мовців у сприйнятті значення? На нашу думку, тому, що мовці, розуміючи, що це власні назви, які називають предмет не як представник класу, а індивідуально, тобто в одному екземплярі, незалежно від форми позначатимуть однину.

Диспропорція, асиметрія граматичних значень і граматичних форм у структурі мови потребують пояснення, і лінгвістика виробила прийоми тлумачення таких фактів, шляхи розв'язання цих проблем. Найрезультативнішими підходами, на нашу думку, є такі: семіотичний підхід; *перехресний аналіз (від форм до значень та від значень до форм)*;

підхід до граматики як такої системи, що має *домінанту*, визнання *польової структури граматики (граматичних форм і граматичних значень)* із протиставленням *центру і периферії*, розгляд граматичних явищ в аспекті *системних / типових і асистемних / менш типових фактів; представлення граматичної обов'язковості як шкали, визнання градуальності граматики, градуальності обов'язковості граматичного, наявності обмеженої, неповноцінної обов'язковості, перехідних зон*. Важливо також розуміти мову як систему, яка не просто поділяється на рівні, а в якій ці рівні постійно взаємодіють; розуміти мову й різні її рівні як єдиний механізм, навіть організм, в якому коли чогось не вистачає на одному рівні, його компенсує інший; усвідомлювати те, що лексика і грамика взаємодіють.

Ідеї градуальності, континуальності граматики прогресивні. Сучасна лінгвістична парадигма передбачає усвідомлення того, що ключові поняття морфології мають розпливчастий, недискретний характер, численні перехідні явища, і це – не «недолік» (котрий, як думали раніше, необхідно хай там як усунути за допомогою «наукового» спрощення), а природна властивість мови (а також мислення людини та її світосприйняття), тому лінгвістика потребує осмислення феномену недискретності. Бінарні класифікації, пропоновані в лінгвістичних працях, є занадто узагальненими, такими, що характеризують лише крайні зони континууму. У сучасній науковій парадигмі граматичний простір більш схожий на палітру із різнокольоровими плямами, які перетікають одна в одну, аніж на розкреслену за лінійкою схему, як у шкільному зошиті.

Думка про градуальну структуру граматики, про функційно-польову її структуру, представляє в парадигмології української мови синтетичні форми – як центральні, аналітичні – як менш типові, суплетивні – як периферійні. На шкалі регулярності граматичного першою є словозміна, потім – формотворення, останнім є словотворення. Системним, типовішим для мови є збіг граматичних форм і граматичних значень, натомість асистемним, винятком – є їхній незбіг. Водночас слід визнати, що системне й асистемне

пізнається у порівнянні, тому асистемних фактів у мові може бути доволі багато, і ці асистемні факти теж мають свої закономірності, свою систему, пізнання якої й дозволить розв'язати складні *проблеми мовознавства щодо взаємодії мовних значень і мовних форм* на всіх рівнях структури мови.

Співвідношення граматичних форм і граматичних значень має таку закономірність: граматичне значення, визначене у мові як значення, що регулярно, стандартно, типово виражається за допомогою граматичних засобів, обов'язково знаходить у мовленні свою граматичну форму (у широкому розумінні – як будь-яку форму, яка виражає значення), навіть, якщо певний клас слів стандартної форми не має.

Скептично ставлячись до абсолютизації диференціації мови і мовлення (адже йдеться про один об'єкт), слід визнати що вона стала корисним результатом абстрагування у пізнанні мови щодо протиставлення її як конкретної реалізації у мовленнєвому акті одиниць мови як фактів мовленнєвої діяльності (варіантів) в усній і писемній формі, які спостерігає дослідник, з одного боку, і з іншого, як результату пізнання і узагальнення спостережуваних об'єктів мовцями, що дозволяє їм розрізняти й узагальнювати численні варіанти, об'єднуючи (чи не об'єднуючи) їх як інваріанти. Причому слід наголосити, що інваріанти – факти, що є результатом не тільки дослідницької діяльності, об'єктивність їх полягає саме в тому, що це факти й для пересічного мовця. І коли фантазія мовознавця у складних багаторівневих абстрагуваннях заходить занадто далеко, стаючи незрозумілою такому мовцеві, а це трапляється, наприклад, коли лінгвістика створює вчення про нульову відміну іменників і прикметників, начебто омонімічних в усіх своїх відмінкових, числових і родових формах, та ще поділяє їх на підтипи залежно від ЛГР належності, то це сигналізує про втрату об'єктивності класифікації.

Спостереження над тим, як мовні знаки співвідносяться в мовленні і мові (морф і морфема, словоформа і слово «лексема», словоформа і морфологічна парадигма – «морфологічне слово», яка співвідносить її з

частиною мови і ЛГР, системою їх граматичних значень, речення мовлене і речення узагальнене щодо вияву синтаксичних граматичних значень, напр., розповідне, питальне, спонукальне, стверджувальне, заперечне тощо) дозволяє зробити кілька цікавих висновків. З-поміж них потребує уваги висновок, що впливає із спостереження над широким варіюванням знаків мовлення і тим, за якими критеріями вони ідентифіковані як знаки мови.

Це висновок про феномен мовного значення, його парадоксальність. Оскільки воно, будучи зумовленим формою (не існує якогось в особливий спосіб семантично наповненого лексичного, граматичного, морфологічного значень, а є значення типово виражені в мові лексичними, граматичними тощо засобами), незважаючи на таку свою «примарність», «непевність», «хисткість» стає єдиним об'єктивним розрізнявальним критерієм для розпізнання людиною мовних одиниць. Тобто ми ідентифікуємо і розрізняємо варіанти на знакових рівнях мовної структури саме за значенням, а не за формою. Форма може варіюватися дуже широко, але їх об'єднує значення, тому ми ідентифікуємо ці варіантні мовленнєві форми як одну мовну одиницю. Наприклад, варіантні морфи *ход*, *ход'*, *хід*, *ходж* у словоформах *ходити*, *ходять*, *хід*, *ходжу* сприймаються як одна морфема літературного стандарту, словоформи, варіантні в межах загальнонародної мови *хо/д'у*, *хо/джу*, *хо/жу*, *'ход'у*, *ха/д'у*, *ха/джу* ідентифіковані носіями української мови як одна лексема, яку в тлумачному словнику можна знайти за початковою формою *ходити*, як граматична форма дієслова теп. часу, I ос., одн., яка займає це місце у моделі-алгоритму відповідної дієслівної парадигми, що зберігається на підсвідомому рівні свідомості мовця. Варіювання значення в мовленнєвих знакових одиницях навпаки руйнує єдність мовної одиниці, яка за не остаточного розпаду такої єдності, отримує кваліфікацію як *багатозначної* одиниці, або перестає ідентифікуватися як одна одиниця, а розпадається на різні (*омонімічні*) одиниці. Така феноменальність значення, пріоритетність, домінування значеннєвої сфери мови, духу мови над мовною матерією, мовною формою, на нашу думку,

заслуговує на донесення до учнів, студентів під час пояснення матеріалу про типи мовних значень у підручниках української мови. Зокрема, це дуже допоможе абстрагуватися задля розуміння такого поняття, як нульова морфема, адже в неї взагалі немає матеріального вираження – лише значення.

Розгляд основних проблем лінгводидактики, що виникають під час викладання тем, які стосуються мовного значення (а це, мабуть, більшість тем уроків української мови), типології мовних значень уповажнив нас на такі висновки.

Шкільна програма викладання української мови, підручники з української мови, незважаючи на окремі позитивні зрушення (наприклад, помітно збільшилася частка інформації про діалектну форму української мови, що, безперечно, гармонізує сприйняття учнями національної мови як єдності діалектної форми і літературного стандарту, а не ставить знак рівності між поняттями літературна мова = національна мова, призводячи до спотвореного розуміння останньої), все ще страждають на низку хиб. «Наукове (і дидактичне) спрощення», зумовлене іноді уявленням про нездатність учнів сприйняти наукову істину, а іноді, переслідуванням у процесі викладання інших цілей (вироблення практичних навичок, напр., виділення морфем, орфографічних, орфоепічних та пунктуаційних навичок), не завжди виправдане. Скажімо, вчителів слід бути готовим до труднощів під час пояснення (і засвоєння учнями) такої теми, як нульова морфема, нульове закінчення, оскільки це суперечить самоочевидній істині, що мовний знак повинен мати форму і значення. Тому зовсім уникнути повідомлення учням інформації про знаковий (семіотичний) характер системи української мови, про складний взаємозв'язок системи мовних значень і системи мовних форм, того, що мовне явище може бути більш системним і менш системним, а також асистемним, що співвідношення форми і значення може бути пропорційним і диспропорційним неможливо. І цю інформацію треба подавати і пояснювати.

Виробляючи орфографічні навички, необхідно повідомляти, нагадувати, що писемна форма мови – вторинна, там багато умовностей, є традиційний принцип (а традиції, норми можуть змінюватися), що є писане слово і фонетичне слово, і вони не завжди збігаються. Діти повинні зрозуміти умовність і водночас об'єктивність класифікації, що їм пропонують, наприклад частка *не* має одне і те ж значення заперечення, коли реалізується як префікс у складі писаного слова *нерозумний*, і як частка у складі писаного сполучення слів *не розумію*, залишаючись передусім заперечною часткою, що постфікс *-ся* є постфіксом лише тому, що в літературному стандарті він закріпився за морфологічною формою дієслова у постпозиції (*вчитися, купатися, вихвалятися*), в загальнонародній же мові – це зворотна частка (*ся* = *себе*, як діал. *тя – тебе, мя – мене, ню - неї*), оскільки в розмовній, діалектній формі мови вона може відділятися від слова іншим службовим словом *вчив би ся*, (пор. також в межах літературного стандарту *ніхто*, але *ні за кого*), а в багатьох говірках південно-західного наріччя й взагалі передувати основному слову (*ся вчити, ся купати, ся вихваляти*).

Абсурдність орієнтації виключно на писемну форму під час класифікації деякими лінгвістами-науковцями морфологічних класів (а їхній світогляд теж сформований у школі такими хибними настановами) можна продемонструвати на прикладі числівника *пів*. Написання *пів* разом з іменником (*пів'яблука, півроку, півночі* тощо) в попередньому українському правописі уповажнювало деяких граматистів на помилковий висновок про начебто належність таких слів до морфологічного розряду множинних іменників, оскільки узгодження відбувається із залежними формами множини (*мої пів'яблука були розділені із сестрою*), але водночас це не завадило іншим граматистам, авторам академічної граматики, говорити про *пів* як числівник. Тепер же, коли український правопис 2019 року узаконив написання *пів* окремо, сумнівів у частиномовній класифікації цього окремо писаного слова як числівника не залишилось ні в кого.

Також, на нашу думку, подаючи поняття таких семантичних відношень, як *омонімія*, *синонімія*, *антонімія* тощо, варто говорити, що ці відношення властиві і лексичним, і граматичним одиницям, не вводячи учнів в оману, що це начебто відношення одиниць лексико-семантичного рівня.

Відомо, що пояснення учням граматичної семантики викликає більше труднощів, порівняно з лексичною. З одного боку, дійсно, пізнання граматичної семантики, в якій структуро твірна роль парадигматичних (за термінологією Ф. де Сосюра – асоціативних) більш помітна, потребує дещо іншого узагальнення, порівняно з пізнанням семантики лексичної. Але вважаємо, що «складність граматичного» – це все ж більшою мірою міф, який легко розвіюється за допомогою двох прийомів. Перший прийом – відмова від залякування учнів складністю пізнання граматики порівняно з лексикою, яке одразу формує в дітей відповідний стереотип, блокує позитивне сприйняття подальшої інформації, даючи натомість негативну призму. Другий прийом – це добре перевірена досвідом і часом «Глока куздра», яка «*штеко будланула бокра і кудрячить бокреня*».

Наближаючи учнів до наукових, істинних знань, слід, водночас, пильнувати, уникаючи наукоподібного затеоретизованого фантазування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко О. Українська мова: підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Грамота, 2022. 208 с.
2. Академічний тлумачний словник. URL: <http://sum.in.ua>.
3. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. Київ: Либідь, 1993. 336 с.
4. Біляєв О.М. Лінгводидактика рідної мови : навч.-метод. посіб. Київ: Генеза, 2005. 180 с.
5. Біляєв О.М., Мельничайко В.Я. та ін. Методика вивчення української мови в середній школі. Київ: Радянська школа, 1987. 231 с.
6. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.
7. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988. 256 с.
8. Глуховцева І. Я. Словник модифікованих стійких сполучень слів в узусі кінця ХХ – початку ХХІ століття; відпов. ред. П. Ю. Гриценко. Луганськ: Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. 328 с.
9. Голуб Н. Б., Горошкіна О. М. Українська мова : підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2022. 256 с.
10. Горошкіна О.М. Методичні орієнтири навчання української мови як іноземної в 1. соціокультурному аспекті. *Актуальні проблеми лінгводидактики*: зб. наук. проць. Вип. 3 / Глухівський НПУ ім. О. Довженка: Вінниченко М.Д. Суми. 2017. С. 50–54.
11. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна: Близько 140 000 тис. слів / Відп. ред. Н. Ф. Клименко. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2011. 760 с.
12. Граматичний словник української мови. MOVA.info. URL: <http://www.mova.info/grmasl.aspx>

13. Деменчук О. Мовна семантика у вимірах філософії інтервальності. *Лінгвістичні студії*. 2018. Вип. 36. С. 9–16.
14. Жуковська В. Семантика граматичної конструкції: корпусно-квантитативний вимір. *Studia Philologica*. 2020. Вип. 2. С. 28–35.
15. Заболотний О., Заболотний В. Українська мова: підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Генеза, 2022. 240 с.
16. Загнітко А. Мовний простір граматики. Вінниця: ТОВ „Твори”, 2018. 448 с.
17. Загнітко А. П. Взаємодія іменних і дієслівних категорій. *Мовознавство*. 1992. № 5. С. 19–28.
18. Загнітко А. П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії). Київ: Інститут системних досліджень освіти, 1993. 343 с.
19. Загнітко А. П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова. Київ: Інститут змісту і методів навчання, 1990. 64 с.
20. Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії : Монографія. Вид. 2-ге, випр. і доп. Донецьк: Тов «Юго-Восток» ЛТД», 2007. 219 с.
21. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк: ТОВ „ВКФ „БАО”, 2011. 992 с.
22. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: монографія. Донецьк: ДонНУ, 2001. 662 с.
23. Загнітко А. П. Теорії сучасних лінгвістичних вчень: навчальний посібник. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2019. 528 с.
24. Колесников А., Меліхова Д. Діалектна парадигмологія: з досвіду спостережень над українськими південнобессарабськими говірками. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Серія: Філологія. 2020. С. 57–67.
25. Колесников А. О. Морфологія українських південнобессарабських говірок: генеза і динаміка : монографія; відп. ред. П. Ю. Гриценко. Ізмаїл: «СМИЛ», 2015а. 676 с.

26. Колесников А. О. Семантика і парадигматика лексико-граматичних розрядів іменників. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2008. Вип. 25. С. 81–85.
27. Колесников А. Парадигмологія української мови: завдання, проблеми, міжрівневі зв'язки. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Ужгород. 2020. Випуск 2 (44). С. 169–174.
28. Колесников А. Парадигмологія української мови: теоретичні питання: навчальний посібник. Ізмаїл : "ІРБІС", 2020. 204 с.
29. Колесников А. Проблеми нульових одиниць у парадигмології. *Лінгвістичні студії*. 2021. Вип. 42. С. 24–39.
30. Колесников А. Типологія граматичних категорій української мови. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Вип. 2 (97). С. 120–135.
31. Колесников О. А. Міжрівнева синонімія і проблема граматичного значення. *Мовознавство*. 1985. №1. С. 33–36.
32. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене. Київ: ВЦ "Академія", 2006. 464 с.
33. Леута О. І. Проблема значення мовних одиниць у сучасній лінгвістичній парадигмі. *Філологічні студії*. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. 2015. Вип. 13. С. 122-128. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhSt_2015_13_19.
34. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 464 с.
35. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах / За ред М.І.Пентилюк: Підручник для студентів-філологів. Київ: Ленвіт. 2000. 264с.
36. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій: монографія. вид. 2-ге, переробл. Луцьк: РВВ "Вежа", 2004. 393 с.
37. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах: модульний курс : Посібник для студентів пед. університетів

- та інститутів / Кол. авторів за ред. М. І. Пентилюк. Київ: Ленвіт. 2011. 366 с.
38. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. Київ: Наукова думка, 1988. 236 с.
39. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: довкілля – К., 2006. 716 с.
40. Семчинський С. В. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. ф-тів ун-тів. Київ: Вища школа, 1988. 328 с.
41. Словники України online. URL: <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>
42. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. Київ: Основи, 1998. 324 с.
43. Степаненко М. І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення. Київ: Вид-во Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, 1997. 216 с.
44. Сучасна українська літературна мова : підручник / За ред. М. Я. Плющ. Київ: Вища школа, 1994. 385 с.
45. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика: підручник / А.К. Мойсієнко, О.В. Бас-Кононенко, В.В. Бондаренко та ін. Київ: Знання, 2010. 270 с.
46. Сучасна українська мова : підручник / за ред. О. Д. Пономарева. Київ: Либідь, 1997. 399 с.
47. Сучасна українська мова. Морфологія.: підручник / За ред. А. К. Мойсеєнка. Київ: Знання, 2013. 524 с.
48. Українська мова. 5–9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів, затверджена Наказом Міністерства освіти і науки України від 07.06.2017 № 804. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>.
49. Українська мова. Енциклопедія / В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. К., 2007. 684 с.

50. Українська мова: програма для учнів 10-11 класів. Профільний рівень.
URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>
51. Українська мова: програма для учнів 10-11 класів. Рівень стандарту.
URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>
52. Український правопис. 2019. Режим доступу:
<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf>
53. Bolinger D. Meaning and form. London; New York: Longman, 1977. 212 p.
54. Bybee J. Morphology. Amsterdam; Philadelphia: Benjamins, 1985. 234 p.
55. Liszka J. J. A General Introduction to the Semeiotic of Charles Sanders Peirce. BLOOMINGTON AND INDIANAPOLIS. Indiana University Press. 1996. URL: <https://www.felsemiotica.com/descargas/Liszka-James-Jak%C3%B3b-A-General-Introduction-to-the-Semeiotic-of-Charles-Sanders-Peirce.pdf>
56. Lyons J. Introduction to theoretical linguistics. London: New York: Cambridge University Press, 1968. 519 p.
57. Morris Charles W. Writings on the general theory of signs. The Hague: Mouton, 1971. 486 p.
58. Schopenhauer A. Parerga und Paralipomena: kleine philosophische. Schriften, Julius Frauenstädt. A. W. Hahn, 1862. URL: <https://books.google.de/books?id=PZ49AAAAAYAAJ&pg=PAPP5&hl#v=onepage&q&f=false>
59. Traugott E. Meaning-change in the development of grammatical markers. Language sciences. Vol. 2. 1980. P. 44–61.
60. Weinreich U. Languages in Contact: Findings and Problems. Berlin: Mouton De Gruyter, 1979. 148 p.
61. Wierzbicka A. Lingua Mentalis: semantics of natural language. Sydney: Academic Press, 1980. 367 p.

62. Wierzbicka A. Mind and body // McCawley J. D. (ed.). Notes from linguistic underground. (SaS. Vol. 7). New York; San Francisco; London: Academic Press, 1976. P. 129–157.
63. Wierzbicka A. Syntax vs. semantics. *Theoretical linguistics*. Vol. 5. 1978. P. 115–133.
64. Wierzbicka A. The case for surface case. Ann Arbor: Caroma Publishers, 1980. 324 p.
65. Wierzbicka A. The semantics of grammar. Amsterdam Philadelphia: Benjamins, 1988. 617 p.
66. Wierzbicka A. What's in a noun? (or: how do nouns differ in meaning from adjectives?). *Studies in language*. Vol. 10: 2. 1986. P. 353–389.
67. Wierzbicka A. Why can you have a drink when you can't have an eat?. *Language*. Vol. 58: 4. 1982. P. 753–799.